

De (oud)griekse taalfamilie: de oorsprong en oudste taalvormen

FILIP DE DECKER

In dit artikel behandel ik de geschiedenis van de Griekse taal van het Indogermaans tot het Klassieke Grieks (4000 (?) – 500 voor Christus). Eerst geef ik een (zeer beknopt) overzicht van de grondleggers van de vergelijkende taalkunde (met speciale aandacht voor onze eigen Becanus) en dan bespreek ik het belang van het Grieks voor de vergelijkende en Indogermaanse taalkunde. Vervolgens behandel ik kort (de oorsprong van) de verschillende Griekse alfabetten en het tekstuele bewijs hiervoor. Daarna ga ik dieper in op de oorsprong van de Grieken en het Grieks, en de mogelijke nauwere relaties tussen het Grieks en andere talen (Latijn, ‘Ostindogermanisch’, ‘Balkanindogermanisch’, de Graeco-Anatolische ‘Sprachbund’ en de ‘vexatissima quaestio’ van het Pre-Grieks). Ik sluit af met het Mykeens, bespreek het schrift en de taal, en behandel dan de antwoorden en vragen die het oproept.

Een aantal grondleggers en voorlopers van de vergelijkende taalkunde

Terminologie

Om de moedertaal van het Grieks en de andere talen te beschrijven worden verschillende namen gebruikt, Indo-Europees, Proto-Indo-Europees (afgekort PIE) en in Duitstalige en sommige Nederlandstalige publicaties ook de term Indogermaans. Daar de eerste vergelijkende en historische taalkunde vooral door Indogermanisten bedreven werd, worden de termen vaak als synoniemen gebruikt, hoewel ze dat niet (meer) zijn. Daarnaast wordt ook de term ‘Arisch’ (‘Aryan’ in het Engels, ‘aryen’ in het Frans en ‘arisch’ in het Duits) gebruikt om naar het Iraans te verwijzen, maar omwille van de raciale component is deze term te beladen. Ik gebruik de term Indogermaans, maar zal bij de reconstructies de afkorting PIE gebruiken.

Voorlopers, grondleggers en William Jones

Als grondlegger van de Indogermaanse en vergelijkende taalkunde wordt vaak Sir William Jones vermeld.¹ Bij een voordracht in 1786 zou hij als eerste bemerkt hebben dat het Sanskriet met het Latijn, het Grieks, het Perzisch, het Gotisch en het Keltisch verwant zou zijn.² Zo goed als elk handboek in vergelijkende taalkunde (zeker de Indogermaanse) loven Jones hiervoor (zoals bv. Fortson 2004:8-9), maar bij nader inzien blijkt dat de waarheid toch iets anders is.³ Vooreerst was Jones niet de eerste die de verwantschap van Latijn en Grieks met Sanskriet opmerkte, en ten tweede dacht hij dat ook het Hebreeuws en verscheidene Amero-Indiaanse talen verwant waren, maar dat Sanskriet en Hindi dat niet waren.

Als voorlopers moeten de volgende personen zeker vermeld worden. Johan van Gorp van der Beke (1519-1573), of in het Latijn Johannes Goropius Becanus, probeerde met zijn *Origines Antwerpianae* aan te tonen dat alle talen van het Antwerps afstamden. Voor zijn etymologieën ontving hij vooral hoon en spot van Justus Lipsius, Scaliger en Hugo De Groot (Grotius). Naast Becanus verdienen ook de volgende twee jezuïeten een vermelding: Franciscus Xaverius (1504-1552) en Thomas Stephens (1549-1619). Beiden hadden al opgemerkt dat het Sanskriet belangrijke overeenkomsten met het Latijn en het Grieks had. Na hen merkte ook de Italiaanse handelsreiziger Filippo Sassetti (1540-1588) deze gelijkenissen op.

Dat brengt ons bij de eigenlijke grondlegger van de vergelijkende taalkunde, Marcus Zuerius van Boxhorn (1612-1653). Deze geleerde, geboren in Bergen op Zoom en hoogleraar aan de Universiteit van Leiden (als opvolger van de Gentenaar Daniel Heinsius, de “ontdekker” van de bucolische cesuur (na de vierde voet in de hexameter)), is de eerste die methodologisch en systematisch Grieks, Latijn, het Germaans, het Slavisch, het Perzisch, het Sanskriet, het Keltisch en het Baltisch als afstammelingen van een taal beschouwde, die hij “het Skythisch” noemde (Becanus had de term “Indoscythica” al gebruikt). Belangrijk is dat ook hij in zijn reconstructie het Hebreeuws niet als een verwante taal beschouwde. Hij kan dus met recht en reden als de ‘*founding father*’ van de historische en vergelijkende taalkunde beschouwd worden.

¹ Voor een gedetailleerd overzicht zie Campbell 2007 en Swiggers 2017a en 2017b.

² De argumentatie is gebaseerd op Campbell 2007, met meer informatie en een ruimere bibliografie.

³ Zie ook de titel van Campbells artikel “Why sir William Jones got it all wrong”.

Excursus: Becanus en het brood

Hoewel Becanus veel kritiek kreeg zou ik hem toch wat eerherstel willen geven. Een van zijn suggesties was het verbinden van het Nederlandse bakken met het Frygische ‘bekos’ “brood”.⁴ Becanus (1569:550-552) maakte de vergelijking met het verhaal van de Egyptische farao Psammetikhos I in Herodotos II, 2: hij wilde weten welke taal de oudste ter wereld was en liet kinderen opvoeden door schaapherders die niet met de kinderen mochten praten. Na een paar jaar was het eerste woord dat de kinderen uitspraken ‘bekos’, en aangezien dat het Frygische woord voor brood was, concludeerde de farao dat het Frygisch de oudste taal was. Becanus voegde daaraan toe dat aangezien het Nederlands het woord ‘becker’ had, het Nederlands (of eerder het Antwerps) de oudste taal was. Afgezien van de conclusie dat het Antwerps de oudste taal zou zijn, is de etymologie van Becanus helemaal niet zo vergezocht.⁵ Indien ze correct zou zijn, zou het verregaande gevolgen kunnen hebben voor de analyse van het Frygisch als taal. Als het Frygische woord effectief verwant is met het Germaanse, dan betekent dat het Frygisch de Indogermaanse stemhebbende medeklinkers omzet naar stemloze (de *g* zou dan een *k* geworden zijn) en dus een klankverschuiving of ‘Lautverschiebung’ zou ondergaan hebben; daarnaast zou het ook de stemhebbende geaspireerde medeklinkers door gewone stemhebbende “vervangen” hebben, maar die evolutie in verschillende andere talen ook geattesteerd en is dus minder spectaculair. De aanname van een dergelijke ‘Lautverschiebung’ is omstreden en er is bewijs voor en tegen.⁶ Men kan natuurlijk ook stellen dat het Frygisch het woord ‘bekos’ ontleend heeft⁷, maar dan stelt zich de vraag uit welke taal het dan wel zou komen.

Ik denk dus dat er geen zwaarwichtige argumenten tegen Becanus’ etymologie zijn, vooral omdat men bij een ontleening nog altijd moet verklaren uit welke Indogermaanse taal dat woord dan wel zou kunnen komen. Zelfs als het Frygisch geen ‘Lautverschiebung’ zou gekend hebben en de etymologie dus niet correct zou zijn, dan nog verdient Becanus het krediet als πρώτος εὑρετής, maar in geen enkele publicatie is zijn naam vernoemd.

⁴ Hierbij zou ik mijn oprechte dank willen uitspreken aan wijlen meneer Walter De Gryze, mijn leraar Latijn en Grieks van het Sint-Barbaracollege in Gent, met wie wij deze tekst van Herodotos in de klas gelezen hebben én die ons op Becanus’ analyse gewezen heeft.

⁵ Later werd de etymologie (met het Griekse φῶγω) door Fick 1873:382-383 en Solmsen 1897:70 voorgesteld.

⁶ Recent argumenteerde Lubotsky 2004 voor het bestaan ervan, terwijl Matzinger 2006 dit bestreed. De meeste Indogermanisten lijken een ‘Lautverschiebung’ niet te aanvaarden (zie de lijst in Matzinger 2006:192).

⁷ Zie Lejeune 1979:222-223, ook geciteerd in Lubotsky 2004:233 en Matzinger 2006:198.

Franz Bopp

De grondlegger van de ‘Indogermanistiek’ als wetenschappelijke discipline is Franz Bopp (die eigenlijk zelf het woord ‘Indogermaans’ liever niet gebruikte). In 1816 schreef hij *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* en in 1833 *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthausischen, Gothischen und Deutschen*. In beide werken zette hij uiteen hoe de verschillende talen verwant zijn én beklemtoonde hij de grote waarde van het Sanskriet met zijn uitgebreide fonologie, morfologie en zijn immense literatuur. Vanaf dan gold het Sanskriet als synoniem voor PIE. De fonologie van het Sanskriet en het Iraans wijkt echter behoorlijk af van die van de andere talen en daarom werd er dus vanuit gegaan dat het de Europese talen waren die zich aangepast hadden. Dit leidde tot allerhande vergezochte klankveranderingen waarbij regelmaat ver te zoeken was (en die soms smalend “Buchstabenschieberei” genoemd worden).

Het *primaat* of belang van het Grieks

Ferdinand de Saussure en de Junggrammatiker

Tussen 1870 en 1880 werd dat Sanskritocentrisch beeld verstoord. Vooreerst werden er vragen gesteld bij het klinkersysteem van de oertaal: als de klinkers van het Sanskriet de oudste waren, hoe kon men dan de verschillende klinkers in het Grieks en het Latijn, zoals *que* en *te* tegenover het Sanskriet ‘ca’ ‘en’ verklaren, en de verschillende medeklinkers in ‘ca’ en Avestisch ‘katāras’ “wie van de twee” tegenover Latijn *uter* (uit **quiter*) en πότερος (uit **k^woteros*)? Als men ervan uitging dat het Indo-Iraanse klinker- en medeklinkersysteem het oudste was, konden deze verschillen niet verklaard worden, maar als men daarentegen postuleerde dat het Europese klinkersysteem het oudste was, ging dat wel. Deze ontdekking staat bekend als het ‘Palatagesetz’, omdat het verklaart waarom er in het Indo-Iraans een palatale medeklinker staat bij een Indogermaanse *e* of *i* en een velare klank bij een *o*.⁸

Haast gelijktijdig (1879) schreef de piepjonge Ferdinand de Saussure zijn *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, waarin hij argumenteerde dat er veel lange klinkers zijn die eigenlijk uit

⁸ De exacte ontdekker van deze wet is onbekend, zie Collinge 1985:133-140.

een korte klinker en “nog iets” (“coefficient sonantique” in zijn woorden) bestaan, ook bepaalde lange klinkers in de verbale paradigmata van het Sanskriet kunnen door dat “nog iets” verklaard worden. De Saussure vergeleek een paar zoals τίθημι en θετός met λείπω en ἔλιπον, en concludeerde daaruit dat de lange \bar{e} van het Grieks eigenlijk een korte e en nog iets is. In dat boek alludeerde hij ook op het feit dat er misschien wel meer dan een klinker in het PIE was (maar dat was toen in 1879 al meer en meer aanvaard).

Daar waar het *Palatalgesetz* vrij snel aanvaard werd en het PIE nu plots vijf klinkers had, werd de Saussures theorie haast volledig verwaarloosd, vooral omdat geen enkele Indogermaanse taal dat “nog iets” had. Desalniettemin veranderden deze twee ontdekkingen het beeld van het PIE compleet, want nu kon het Sanskriet plotseling niet meer als quasi-PIE gelden, en kwam het Grieks naast het Indo-Iraans te staan en werd het plotseling het Grieks dat het meest betrouwbare vocaalsysteem had. Dit was het begin van het zogenaamde Graeco-Arische model, waarbij elementen uit beide taalfamilies volstaan/volstonden om als element van de oertaal te gelden. Wanneer in 1917 het Hettitisch als Indogermaanse taal ontcijferd werd, bleek dat die taal exact daar waar de Saussure het “nog iets” vermoedde, ook effectief een speciale medeklinker te hebben. Kuryłowicz (1927, 1927/1928) breidde daarop de theorie uit en verklaarde aan de hand daarvan een verschillende fenomenen in de verschillende talen en de laryngaaltheorie was geboren.⁹

Door deze ontdekkingen nam het belang van het Grieks nog toe, want het Grieks was de enige taal waar er drie verschillende korte klinkers waren die “overeenstemden” met de drie laryngalen en het bewaarde ook, samen met een paar andere talen (cf. infra), een vocalische weergave van die laryngalen aan het begin van een woord voor een medeklinker (cf. infra). Anderzijds riep de ontdekking van het Hettitisch en de andere Anatolische talen ook veel vragen op, omdat zij een veel “eenvoudiger” inflectieel systeem hadden in vergelijking met dat van het Grieks en het Indo-Iraans: er waren bv. maar twee modi, indicatief en imperatief, en maar twee tempora, heden en verleden, en er was ook geen onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk genus. Het Graeco-Arische model kwam daardoor onder druk te staan, omdat het niet zonder meer aangenomen kon worden dat de Anatolische talen zoveel categorieën verloren zouden hebben, en terzelfdertijd wel nog een aantal archaische inflecties behouden zouden hebben. Daarenboven leek een bepaald werkwoordstype, de zogenaamde *hi*-vervoeging, de voorloper te zijn

⁹ Ironisch genoeg herriep Kuryłowicz in het latere leven al zijn vaststellingen en nam hij er uitdrukkelijk afstand van, hoewel ze tot op de dag van vandaag als volledig vaststaand gelden.

van het medium en het statieve perfectum. Dat zou erop kunnen wijzen dat de Anatolische talen de moedertaalgroep verlaten hadden alvorens die andere systemen zich ten volle ontwikkeld hadden (dit is ook bekend als de ‘Indo-Hittite hypothesis’).

In de volgende subkapitels geef ik een kort overzicht van het systeem dat vandaag voor het PIE gereconstrueerd wordt en wat het grote belang van het Grieks is voor de historische taalkunde.

Het Grieks en het PIE

Het Indogermaanse systeem

Het beeld van het PIE dat door deze ontdekkingen ontstaat is het volgende (dit is uiteraard zeer beknopt):¹⁰

- ♦ drie klinkers (lang of kort): $a, e, o, \bar{a}, \bar{e}, \bar{o}$;
- ♦ zes resonanten (kunnen zowel medeklinker zijn maar kunnen ook het gewicht van een lettergreep dragen): $m, n, r, l, i/y, u/w$;
- ♦ drie laryngalen: h_1 (kleurt de naburige klinker niet), h_2 (kleurt een e tot een a maar laat o ongekleurd), h_3 (kleurt een e tot een o); wanneer de laryngaal op een klinker volgt, rekt hij deze ook, dus $h_1e > e$ en $eh_1 > \bar{e}$, $h_2e > a$ en $eh_2 > \bar{a}$, $h_3e > o$ en $eh_3 > \bar{o}$; een lange klinker wordt niet gekleurd, dus $h_2\bar{e}, \bar{e}h_2, h_3\bar{e}, \bar{e}h_3 > \bar{e}^{11}$;
- ♦ een sibilant: s (er is geen z, f of β);
- ♦ drie soorten plosieven: labialen, dentalen en velaren;
- ♦ drie articulatielijzen: stemloos, stemhebbend en stemhebbend geaspireerd (het bestaan van een vierde categorie, de stemloze geaspireerden, wordt niet meer aanvaard);¹²
- ♦ drie soorten velaren: velaar (k), palataal (k met een palatale articulatie, een soort k^j) en labiovelaar (k^w , een k met een labiaal element erbij); dit geeft de volgende plosieve medeklinkers: p, b, b^h (labialen) t, d, d^h ; (dentalen); k, g, g^h (velaren); k^j, g^j, g^{jh} (palatalen); k, g, g^w (labiovelaren);
- ♦ dubbele medeklinkers komen niet voor.

¹⁰ Ik baseer mij hier op de werken van Mayrhofer 1986 en Fortson 2004.

¹¹ De Leidense school aanvaardt deze laatste stelling niet.

¹² Persoonlijk ben ik van mening dat er een beperkt aantal (Griekse!) woorden zijn die de aanname van deze stemloze geaspireerden wel noodzakelijk maken, maar voor dit artikel is dat van minder belang.

Daarbij blijven onder andere de volgende vragen onbehandeld: waarom zijn er zo weinig gevallen van een **a* of een **b*, waarom zijn er geen stemloze geaspireerden (talen met stemhebbende geaspireerden zonder stemloze zijn uiterst zeldzaam), zijn er drie soorten velare medeklinkers of maar twee (is er m.a.w. echt een onderscheid tussen de *k*-reeks en de *k̄*-reeks)?

De fonologie van het Grieks en het belang van het Grieks voor het PIE

Het Grieks is een van de weinige talen die het klinkersysteem van het PIE zeer nauwgezet weergeeft, en daarom is het van onschatbare waarde bij de vergelijkende taalkunde. Het bewaart met een paar uitzonderingen de klinkers in hun oorspronkelijke timbre en lengte. Het Ionisch-Attisch wijkt in deze af, door het feit dat de lange *ā* zal evolueren naar een lange *ē* (η). Het Grieks geeft de drie laryngalen door drie verschillende klinkers weer. Ook behoudt het die klinkerreflex aan het begin van een woord voor een of meer medeklinkers (in tegenstelling tot de meeste andere talen).¹³ Ik geef een paar voorbeelden die dit duidelijk maken:

- ♦ **deh₃* “geven”: δίδωμι, Latijn *dōnum* (**deh₃*)
δοτός, Latijn *datus* (**dh₃*)
- ♦ **h₂enh₁*: ἄνεμος “wind”, Sanskriet ‘aniti’ “h/zij ademt” (het Indo-Iraans geeft de enkele laryngalen door een *i* weer of laat ze in bepaalde omstandigheden wegvallen), Latijn *animus* “ziel” (**h₂enh₁*-*mos* zou eerst **anamos* gegeven hebben; het Latijn en de Italische talen geven een enkele laryngaal door een *a* weer, die dan door de Italische en Latijnse klankwetten verzwakt tot een *i*).
- ♦ “Prothetische vocaal” als weergave van een laryngaal, zoals in **h₂ner-*: ἄνῆρ, Latijn *Nero* (“de man?”), Sanskrit ‘(sū)-nāra’ “met goede mannen” (de lange *u* is te wijten aan de weggevallen laryngaal, **(h₂)su-h₂ner-* > ‘sūnāra’), Frygisch ‘*avap*’, Armeens ‘*ayr*’ “man”.

Het belang van het Grieks komt vooral tot uiting in de voorbeelden ἄνεμος en ἄνῆρ, omdat daar geen enkele analogische werking kan opgetreden zijn; bij δοτός kon men nog argumenteren dat de invloed van δίδωμι zou gewerkt hebben, maar dat kan bij de andere voorbeelden (zoals bij ἄνεμος) niet.

¹³ De belangrijkste werken over de laryngalen in het Grieks zijn Beekes 1969, Rix 1970 en Peters 1980.

De medeklinkers ondergaan iets meer veranderingen. Daar waar het Mykeens de labiovelaren nog bewaard heeft, heeft het alfabetische Grieks hen niet meer en afhankelijk van het dialect (in het Aiolisch worden alle labiovelaren een labiaal) en de daaropvolgende klinkers worden zij ofwel een labiaal (voor een *o*, *a* of *u*) ofwel een dentaal (voor een *i* of *e*). De stemhebbende medeklinkers verliezen hun stemhebbend karakter en worden stemloze geaspireerden (of dit al gebeurd is voor het Mykeens, is moeilijk vast te stellen). Woorden met twee geaspireerden in een lettergreep (die niet vlak naast elkaar staan), verliezen meestal de aspiratie in de eerste medeklinker (de zogenaamde ademdisimilatie of ‘wet van Grassmann’, 1863). In bepaalde dialectgroepen wordt een *t* voor een *i* tot *s* (dit is het geval in het Aiolisch, Ionisch en Attisch, én in het Mykeens, maar niet in het Dorisch). Waar het Grieks verder ook nog afwijkt van het PIE, is in het bewaren van de eindmedeklinkers: enkel een *n*, *s* en *r* zijn aan het einde van een woord toegelaten, alle andere medeklinkers vallen weg, behalve de *m* die een *n* wordt. Daarnaast kunnen de combinaties van *m*, *n*, *l* en *r* en *y* of *s* ook veranderingen in het vocalisme en consonantisme teweeg brengen (een voorbeeld is de aorist van μένω ‘ik blijf’: ξμενσα wordt ξμεινα, met rekking van de -ε- tot -ει- en het wegvallen van de σ). Aan het begin van een woord voor een klinker en tussen klinkers worden *s* en *y* tot *h* die dan ook kan wegvallen. In dat geval komen soms klinkers met elkaar in contact, wat dan tot contracties leidt. In de Ionisch-Attische groep van dialecten valt ook de *w* weg, zowel tussen klinkers als aan het begin van een woord, waardoor klinkers met elkaar in contact komen en contraheren. Ik geef een paar voorbeelden:

- ♦ **g^{wh}o/en-* ‘slaan, doden’: **g^{wh}on-o-s* > φόνοσ ‘moord’, maar **g^{wh}en-y-e/o-* > θείνω ‘neerslaan’.

In dit voorbeeld ziet men hoe woorden die van dezelfde stam komen een compleet verschillend consonantisme krijgen en daardoor niet meer als verwant herkend worden.

- ♦ **(h₁)e-b^her-e-t* ‘hij/zij droeg’ > Grieks: ἔφερε ‘z/hij droeg’, Sanskriet ‘ábharaṭ’ ‘hij/zij droeg’, Armeens: ‘eber’ ‘z/hij droeg’.

In dit voorbeeld wordt duidelijk dat de *t* aan het einde van het woord wegvalt en dat de stemhebbende *b^h* stemloos geworden is.

Globaal genomen kunnen we dus zeggen dat het Grieks vrij conservatief in de fonologie is en nog redelijk dicht bij de moedertaal staat.

De morfologie en syntaxis van het PIE en het Grieks

Daar waar het Grieks de fonologie van het PIE vrij nauwgezet schijnt te bewaren, is het in de morfologie iets minder conservatief. De verschillende ‘Ablautparadigmata’ (veranderingen van lengte en timbre van de klinkers afhankelijk van de inflectievorm in verbuigingen en vervoegingen) worden vereenvoudigd (in dit opzicht is vooral het Vedische Sanskriet veel conservatiever). De drie genera (mannelijk, vrouwelijk en onzijdig) en numeri (enkelvoud, meervoud en dualis) blijven behouden, maar het aantal naamvallen wordt gereduceerd en er zijn in het alfabetische Grieks nog vijf levende naamvallen: nominatief, vocatief, accusatief, genitief en datief (er zijn nog restanten van een locatief); het Mykeens had daarnaast ook nog een instrumentalis (waarvan er ook sporen zijn in het epische Grieks). In de verbale morfologie creëert het Grieks een systeem met drie genera verba: actief, mediaal en passief (met de karakteristieke $-\theta\eta-$ in de aorist en futurum); in het Homerische Grieks schijnt de creatie van het passivum nog niet voltooid te zijn, omdat er heel vaak mediale vormen met passieve betekenis gebruikt worden (wat ook in het Klassieke Grieks nog voorkomt). Daarenboven wordt tussen medium en passivum in de praesensstam sowieso geen onderscheid gemaakt. De tempora (praesens, aorist, perfectum, plusquamperfectum) zijn ook bewaard, en ook de verschillende “soorten” aorist (athematisch, thematisch, thematisch-gereeduplicateerd en sigmatisch), maar er zal hier ook vereenvoudigd worden (toename van thematische en sigmatische vormen) en zal ook een ‘alphakappatische’ en ‘alphathematische’ aorist creëren; bij het perfectum wordt een geaspireerd perfectum gecreëerd en krijgt het actieve perfectum ook actief-transitieve betekenis. Het Grieks heeft een futurum met $-s-$ en in het Dorisch ook met $-ses-$. De vraag is of het Griekse futurum uit de conjunctief van de aorist ontstaan is of uit de Indogermaanse desideratief met $-(h_1)s-$, of uit beide. Dat werkwoorden zonder sigmatische aorist ook een futurum met $-s-$ hebben (zoals het werkwoord $\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\omega$ “verlaten” met de aorist $\acute{\epsilon}\lambda\iota\pi\omicron\nu$ en het futurum $\lambda\epsilon\acute{\iota}\psi\omega$) en dat sommige werkwoorden met een actief praesens een mediaal futurum hebben, schijnen voor de tweede hypothese te spreken, maar de argumenten zijn niet doorslaggevend. De Indogermaanse modi (indicatief, injunctief, imperatief, optatief, conjunctief) zijn ook bewaard gebleven, inclusief de injunctief (naar vorm een verleden tijd zonder augment). Hoewel het hier niet de plaats is de hele problematiek te bespreken, ben ik persoonlijk van mening dat de oudste Griekse taalvormen (Mykeens, episch en lyrisch Grieks) de vijf modi in al hun betekenissen bewaard hebben (de aard van de Mykeense bronnen laat niet toe te bepalen of er conjunctieven

en/of optatieven zijn); in het latere Grieks zal de injunctief verdwijnen en wordt het augment verplicht bij het markeren van de verleden tijd in de indicatief (wat nog niet het geval was in het Mykeens).

De Grieken onderweg naar Griekenland

In het volgende onderdeel zou ik graag de aankomst van de Grieken in Griekenland bespreken.

In 1909 argumenteerde Kretschmer dat er voor de drie dialectfamilies, Akhaïers, Ioniërs en Doriërs drie migratiebewegingen moesten verondersteld worden. Daarbij kon hij nog niet weten dat er ook nog het Mykeense Grieks was (dat was toen nog niet gekend, laat staan ontcijferd). Bovendien is er geen doorslaggevend archeologisch bewijs voor de drie invasies. Hoewel die afwezigheid op zich niet alles zegt, wordt vandaag toch verondersteld dat er maar een beweging geweest is en dat de verschillen tussen de dialecten pas na de Mykeense periode ontstaan zijn.¹⁴ In wat volgt ga ik dieper in op de vragen of de Grieken het moederland alleen verlaten hebben of samen met anderen (aan wier taal het Grieks dan nauwer verwant zou zijn) en welke volkeren ze onderweg en/of in Griekenland ontmoet hebben (en wier talen dan sporen zouden nagelaten hebben in het Grieks).

Grieks en Latijn

In de 19de eeuw werd vaak verondersteld dat het Grieks en het Latijn nauwer met elkaar verwant waren en hiervoor werd vaak het woord ‘graecoitalisch’ gebruikt.¹⁵ In zijn etymologisch woordenboek wijdde Fick (1878:1-288) een heel deel aan de *Wortschatz der graecoitalischen Spracheinheit*, waarbij echter ook veel verwante woorden uit andere talen voorkwamen, waardoor van een echte ‘Spracheinheit’ geen sprake kon zijn. In zijn bekende *Stammbaum* sprak Schleicher van het ‘ariograekoitalokeltisch’ waaruit zich dan het ‘graekoitalokeltisch’ afgesplitst had, en daarop het Italokeltisch en het Grieks-Albanees. Hieruit kan men evenmin een nauwere verwantschap tussen Grieks en Latijn afleiden. Voor een Graeco-Latijnse eenheid kunnen inderdaad een aantal fenomenen aangehaald worden, maar wat ook een belangrijke

¹⁴ Bartoněk 2003:471-473 met een bespreking van de recente literatuur, Sowa 2017:713-714. Fortson 2004:222 is agnostisch.

¹⁵ Ook voor de 19de eeuw werd een verwantschap tussen Latijn en Grieks verondersteld, maar vaak werd ook het Hebreeuws toegevoegd, wat vooral te maken had met het feit dat het om de drie talen van de Heilige Schrift ging.

rol gespeeld kan hebben bij de aanname van deze theorie is het feit dat in die periode het *e* en *o* vocalisme van het Latijn en het Grieks als innovatie gezien werd en niet als de oorspronkelijke toestand. Later werd deze hernomen door de Gentse professor Roger Thibau (1964). De belangrijkste elementen zijn:¹⁶

1. zowel het Grieks als de Italische talen hebben de stemhebbende geaspireerden door stemloze vervangen;
2. het Grieks en het Latijn kunnen het accent slechts op de drie laatste lettergrepen hebben;
3. het Grieks en het Latijn hebben in de nominatief meervoud de uitgang *-es* van de *-o-* en *-a-* stammen (**-o-es* > *-ōs* en **-a-es* > *-ās*) door de pronominale uitgangen *-oi* en *-ai* vervangen;
4. in de genitief meervoud van de *-a-*stammen is de uitgang *-ōm* door de pronominale uitgang *-āsōm* vervangen.

Geen van deze elementen is echter doorslaggevend. Voor (1) geldt dat het niet zeker is of dit al plaatsgevonden had in het Mykeens (de schrijfwijze laat niet toe een onderscheid te maken tussen stemloze en stemhebbende medeklinkers). Daarenboven zijn er wel stemhebbende reflexen geattesteerd in het Makedonische Grieks. In het Latijn daarentegen worden enkel de stemhebbende geaspireerden aan het begin van een woord stemloos. Voor (2) geldt dat zeker in het Latijn en het Italisch deze accentlimitatiewet relatief recent moet zijn, omdat bepaalde klankevoluties in het Latijn en Italisch alleen door het bestaan van een sterk initieel intensiteitsaccent kunnen verklaard worden. Voor (3) geldt dat het niet zeker is dat het Mykeens deze overgang al doorgevoerd had. Nog belangrijker is dat de niet-Latijnse Italische talen de nominatief op *-ōs* en *-ās* gewoon bewaard hebben, wat er op schijnt te wijzen dat het hier om een innovatie gaat die in het Latijn en het Grieks afzonderlijk en onafhankelijk van elkaar plaatsgevonden heeft. Bij (4) kan het ook om een onafhankelijke verandering gaan, te meer daar de oude genitiefuitgang *-om* in het Italisch niet verdwenen is. In het Latijn is er daarnaast op basis van de uitgang **-āsōm* ook een uitgang **-ōsōm* > *-ōrum* gecreëerd bij de *-o-*stammen. Er zijn dus geen isoglossen (i.e. een gemeenschappelijke taalverandering die toelaat bepaalde talen of dialecten nauwer met elkaar te verbinden) die de Graeco-Italische eenheid bewijzen.

¹⁶ Heel wat van deze isoglossen werden reeds door Kretschmer 1896 besproken (de hier vermelde isoglossen behandelde hij op pagina's 154-168, met uitzondering van de nominatief meervoud).

Ostindogermanisch

Een tweede mogelijke verwantschap van het Grieks is die met de talen uit het Oosten, Indo-Iraans, Armeens, Frygisch en eventueel ook Albanees (en soms zelfs ook met Balto-Slavisch).

Voor de ontdekking van de Anatolische talen werd er vaak vanuit gegaan dat zowel het Grieks als het Indo-Iraans de oudste talen waren en dat alles wat in beide families voorkwam *ipso facto* in de moedertaal aanwezig geweest moest zijn en wat in andere talen niet gevonden werd, hadden die andere talen dan waarschijnlijk verloren. Op basis hiervan werd dan de reconstructie van het PIE als taal sterk Graeco-Arisch gekleurd, vooral omdat de fonologie en de morfologie van beide families zeer uitgebreid was en ook omdat in de andere talen sporen bleken te zijn van vormen die in het Grieks en Indo-Iraans nog bestonden. De ontdekking en ontcijfering van het Hettitisch en andere Anatolische talen doorkruiste dit beeld, omdat het Hettitisch, dat uit de 17de eeuw voor Christus stamde, nu plots de oudst geattesteerde taal was, en enerzijds wel een veel eenvoudiger morfologisch systeem had (bv. alleen ‘genus commune’ en ‘genus neutrum’ maar geen vrouwelijk, alleen imperatief en indicatief maar geen optatief of conjunctief, alleen heden en verleden, maar geen futurum, aorist, imperfectum of perfectum), maar anderzijds ook nog de laryngalen als consonant behouden had. Dus stelde zich de vraag of het Anatolisch al die categorieën verloren had of de taalfamilie al verlaten had alvorens die gecreëerd waren. Die vraag is niet eenvoudig te beantwoorden en er zijn aanwijzingen dat een aantal elementen waarschijnlijk verloren gegaan zijn, maar of dit voor alles geldt, is onduidelijk. Hoewel vaak gesteld werd (en wordt) dat alles wat Grieks en Indo-Iraans gemeenschappelijk hadden uit de moedertaal stamde en het niet vaak overwogen werd dat zij misschien in een later stadium geïnnoveerd hadden en morfologische categorieën bijgemaakt konden hebben¹⁷, werd toch ook al voor de ontdekking van het Anatolisch de vraag naar de relaties tussen Grieks en Indo-Iraans gesteld.¹⁸ Ook andere talen, zoals het Armeens en Frygisch en heel uitzonderlijk ook het Albanees, worden soms aan de vergelijking toegevoegd, maar het probleem is dat die talen een veel gefragmenteerdere overlevering hebben en, in het geval van Armeens en Albanees, ook veel jonger zijn; voor het Armeens komt daar nog bij dat de taal erg veel leenwoorden uit het Iraans heeft en eerst niet als afzonderlijke Indogermaanse taal herkend

¹⁷ Dit is het standpunt van Birwé 1956 en Hoffmann 1970. Zie ook Rix 1992:8 en Matzinger 2012.

¹⁸ Ik verwijs hierbij naar Kern 1858:272-274, en dan vooral 274 *das griechische fast wie ein arischer dialekt*.

werd.¹⁹ Deze groep van verwante talen wordt met hun Duitse term ‘Ostindogermanisch’ beschreven. Zij delen gelijkenissen in de morfologie, de morfosyntaxis en het lexicon, maar vooral bij de morfologie stelt zich de vraag of alles wat enkel in het Grieks en het Indo-Iraans voorkomt, als innovatie moet gezien worden of niet. Persoonlijk zou ik ervoor pleiten categorieën als oorspronkelijk te beschouwen, als we er relictten van terugvinden in andere talen of als het om een niet productieve morfologische categorie gaat; bij het lexicon zou ik wat alleen in deze taalgroepen / talen voorkomt, als innovatie beschouwen. Alle lexicale overeenstemmingen bespreken zou ons veel te voeren, daarom vermeld ik enkel de belangrijkste morfosyntactische isoglossen tussen Grieks, Indo-Iraans, Armeens en Frygisch (zie ook het volgende subkapitel):²⁰

1. Verbodspartikel **mē* (**meh₁*) Sanskriet ‘mā’, Grieks μή, Armeens ‘mi’ (Albanees ‘mos’);
2. Augment: een prefix *e-* dat voor werkwoordsvormen in de verleden tijden van de indicatief geplaatst wordt;
 - Voorbeelden: **(h₁)e-d^heh₁-(s-e)-t* > Frygisch ‘edaes’ “hij heeft geplaatst”, cf. Sanskriet ‘ádhāt’ “hij/zij heeft geplaatst”, Armeens ‘ed’ “hij heeft geplaatst”, Grieks ἔθην(-κ-ε); **(h₁)e-wid-e-t* > Armeens ‘egit’ “hij heeft gevonden”, Grieks ἔ(f)ιδε “zij/hij heeft gezien”, Sanskriet ‘avidat’ “hij/zij heeft gezien”;
 - het gebruik van het augment verschilt soms zelfs binnen dezelfde taalfamilie, zo is het augment de regel in de Oud-Perzische inscripties, maar ontbreekt het haast altijd in de Avestische religieuze Hymnen (zowel Avestisch als Oud-Perzisch zijn Iraanse talen);
 - in het Grieks ontbreekt het augment in het Mykeens, schijnt het optioneel te zijn in de epische en lyrische literatuur maar is het wel verplicht in Attisch proza;
 - in het Armeens wordt het augment alleen gebruikt wanneer de werkwoordsvorm anders een korte eenlettergrepige vorm zou zijn, vandaar ‘eber’ en niet ***ber*;
 - indirect bewijs in Albanees: het werkwoord “geven” is ‘dhësh’ (van **deh₃*) en de ‘dh’ in deze vorm kan enkel verklaard worden wanneer men ervan uitgaat dat de oorspronkelijke *d* ooit in een

¹⁹ Hübschmann 1875 toonde aan dat het een aparte taal met veel Iraanse leenwoorden was, en geen Iraans dialect.

²⁰ Deze isoglossen werden al door Kretschmer 1896:168-170 vastgesteld. Voor een uitgebreide lijst, zie Dehò 1957, Clackson 1994 en vooral Martirosyan 2013. Het volstaat in de etymologische woordenboeken, het NIL en het *LIV*² naar woorden te zoeken die enkel in deze talen voorkomen en men krijgt een behoorlijk lange lijst.

intervocalische positie gestaan heeft (in dit geval dus een **(h₁)e-deh₃-s*, een verleden tijd van een desideratiefvorm).²¹

Bij het verbodspartikel wordt soms geargumenteed dat het Tochaarse ‘mā’ “niet, dat niet” de isoglosse ondergraaft (Martirosyan 2013:91), dat het Latijnse ‘nē’ oorspronkelijk *mē* was maar een *n* gekregen heeft onder invloed van ‘non’ en dat het Hettitische ‘lē’ oorspronkelijk ook ‘*mē*’ was maar een *l* gekregen heeft door het Akkadische ‘la’.

Men kan bij het augment uiteraard argumenteren dat de andere talen het verloren hebben of dat het een innovatie is die de augmenttalen allemaal afzonderlijk doorgemaakt hebben. Als argument voor de laatste these wordt vaak gesteld dat het gebruik ervan in de verschillende talen verschillend is. Dat kan inderdaad niet ontkend worden, maar ook hier moeten toch wat bedenkingen gemaakt worden. Vooreerst hebben we alleen maar inscripties voor het Frygisch, dus is het onmogelijk om te oordelen wat het Frygisch in andere omstandigheden gedaan heeft (ook in het Grieks wordt in haast alle alfabetische inscripties het augment gebruikt); voor het Armeens stelt zich het probleem dat de taal veel later dan de andere geattesteerd is en dus al heel wat taalveranderingen kan doorgemaakt hebben en het oorspronkelijke gebruik van het augment kan dus niet meer met zekerheid vastgesteld worden.

Daarnaast denk ik dat het gebruik van het augment in het Grieks, Vedisch Sanskriet en het Iraans eigenlijk niet zo verschillend is als traditioneel aangenomen wordt. Dat het al dan niet gebruiken van het augment een dichterlijke vrijheid was (al dan niet overgenomen uit de Indogermaanse ‘Dichtersprache’ zoals door Delbrück 1879:68 en Wackernagel 1942:1-4 verondersteld werd), wordt door de afwezigheid ervan in het Mykeens tegengesproken (waarbij moet opgemerkt worden dat noch Delbrück noch Wackernagel het Mykeens gekend konden hebben, cf. infra). Analyses van het Vedische Sanskriet (vooral dan Hoffmann 1967) hebben getoond dat de vormen zonder augment (die ‘injunctieven’ genoemd worden) gebruikt worden om handelingen te beschrijven die geen duidelijke tijdsaanduiding hebben, die in een ver (mythisch) verleden plaatsgevonden hebben en/of om handelingen eenvoudig weg te vermelden. Analyses van het epische Grieks hebben eveneens aangetoond dat het augment niet gebruikt wordt bij beschrijvingen uit een ver en/of mythisch verleden noch bij tijdsloze beschrijvingen noch in narratieve delen, maar wel in speeches en dialogen, en in contexten die op het recente verleden betrekking hebben, die algemeen geldend zijn (vandaar het gebruik van het

²¹ Ik dank Brian Joseph voor zijn input hieromtrent.

augment in de gnomische aorist en in de Homerische vergelijkingen, de ‘similia’, die een specifieke gebeurtenis met een scene uit het alledaagse leven vergelijken) en die door de spreker van nadruk voorzien zijn (zie verder Bakker 2001, Mumm 2004, De Decker 2018, 2019). Dit verklaart het verschil in augmentgebruik tussen de werken van Hesiodos en Homeros: daar waar de Ilias vooral een beschrijving van het strijdtoneel is met minder dialogen dan de Odyssee waarin Odysseus vaak interageert met andere mensen en wezens en veel meer spreekt; in Hesiodos’ *Theogonie* wordt het mythische ontstaan van de wereld verhaald, maar zijn *Werken en Dagen* geeft hij zijn broer Persees (en met hem de hele mensheid) advies over hoe men zich deugdelijk te gedragen heeft en hoe men het land moet bewerken. Het eerste werk beschrijft een ver verleden en maakt weinig gebruik van werkwoordsvormen met een augment, terwijl het tweede werk naar het recente verleden verwijst en heel veel vormen met augment gebruikt. Eenzelfde onderscheid kan ook vastgesteld worden tussen de dialogen van de *RigVeda* en de mythische passages van datzelfde werk. Ten slotte laat het verschillend gebruik tussen de Iraanse talen, Avestisch en Oud-Perzisch, zich ook door semantische en pragmatische factoren verklaren. Daar waar de eerste mythische verhalen uit een ver verleden beschrijft, behandelt de andere de recente exploitatie van de koningen en is de taal alleen in inscripties geattesteerd. Het referentiekader van beide talen is verschillend en dat kan ook het onderscheid in augmentgebruik verklaren: in het Oud-Perzisch verwijzen de verledentijdsvormen naar een recent verleden en in het Avestisch naar een mythische tijd. Dat onderscheid komt overeen met het gebruik in het Vedisch en het epische Grieks.

Het feit dat andere talen de gemeenschappelijke vernieuwingen van een aantal talen zouden verloren hebben, kan *a priori* niet uitgesloten worden en voor alle exclusieve isoglossen geldt het *argumentum e silentio*-principe dat *absence of evidence is not evidence of absence* en het kan nooit uitgesloten worden dat er morgen een taal of tekst gevonden wordt die die afwezige vormen tóch bezit. Persoonlijk denk ik dat de aard van de vernieuwingen en het aantal ervan een aanwijzing is voor een nauwere verwantschap, maar dan blijft de vraag natuurlijk vanaf welk aantal men van een verwantschap zou kunnen spreken. In hun *Encyclopaedia of Indo-European Culture* pleiten Mallory en Adams (2006:107-11) ervoor om pas dan een woord als Indogermaans te beschouwen als het naast een Griekse en Indo-Iraanse attestatie, ook in een andere taal van het Westen voorkomt.

Balkanindogermanisch

In een aantal Duitstalige publicaties werd aangetoond dat het Grieks een aantal niet-triviale vernieuwingen deelt met het Frygisch, Armeens en Albanees, en volgens sommigen ook met het Tochaars.²² Buiten het Duitse taalgebied kreeg deze theorie minder aandacht. Deze verwantschap werd (een beetje ongelukkig) beschreven als ‘Balkanindogermanisch’ en het is niet duidelijk of het hier om contactfenomenen of genetische verwantschap gaat. Een ander probleem is het feit dat het Armeens en zeker het Albanees pas zeer laat geattesteerd zijn. De belangrijkste isoglossen zijn:²³

1. $*-ih_{1/2/3}/uh_{1/2/3}\# \rightarrow -iV/-uV\#$: in al deze talen (ook in het Tochaars!): de vocalisering van de laryngaal aan het einde van een woord wanneer hij voorafgegaan wordt door een *i* of *u*, dit is ongewoon omdat de andere talen in dit geval de *i* of *u* rekken;
 - Grieks $\acute{\rho}\acute{\omicron}\tau\nu\alpha$, Albanees ‘zonjē’ ‘meesteres’ van $*pot-nih_2-$ (het Vedische ‘patnī’ heeft een lange *i*);
2. $\#h_1/h_2/h_3R > e/a/oR-$: de zogenaamde ‘vocaalprothese’ uit een woord-initiële laryngaal voor een medeklinker;²⁴
 - cf. supra $\acute{\alpha}\nu\eta\rho$;
 - $*h_3nh_3-mn-$ ‘naam’ > Grieks $\acute{\epsilon}\nu\omicron\mu\alpha$, Armeens ‘anun’, Frygisch ‘onoman’ ‘naam’;
3. ‘vrouw’: met *-ai-* extensie, cf. $\gamma\upsilon\nu\alpha\iota\kappa-$, Armeens ‘kanay-’, Frygisch ‘κναικ-’, (Albanees ‘grā’).

De eerste isoglosse is volgens mij heel belangrijk, want er is geen enkele morfologische of analogische verklaring mogelijk. De nominatief $\acute{\rho}\acute{\omicron}\tau\nu\alpha$ kan niet door de accusatief $\acute{\rho}\acute{\omicron}\tau\nu\alpha\nu$ verklaard worden, want $*potnih_2m$ zou volgens de ‘wet van Stang’ $*potnīm$ en in het Grieks $*\acute{\rho}\acute{\omicron}\tau\nu\nu$ moeten gegeven hebben.

Bij de isoglosse over de ‘vocaalprothese’ bij laryngalen stelt zich het probleem dat er een of twee gevallen in het Latijn zijn waar dit fenomeen ook zou kunnen voorgekomen zijn.²⁵ Het Latijnse *umbilicus* ‘navel’ is verwant met het Griekse $\delta\mu\phi\alpha\lambda\acute{\omicron}\varsigma$ uit $*h_3mb^h-$, maar de *u* in het Latijn is onregelmatig en kan alleen als gevolg van de *o*-kleuring en vocaalprothese door $*h_3$ verklaard worden, want anders zouden we $*embilicus$ moeten hebben; hetzelfde

²² Klingenschmitt 1994:244-246, Hajnal 2003, Matzinger 2005, 2012, Sowa 2006.

²³ Vooral Matzinger 2005, Martirosyan 2013 en Obrador-Cursach fitc zijn hier van belang.

²⁴ Zie voor het Grieks ook Rix 1970, hoewel hij alleen de groep laryngaal gevolgd door liquidae en nasalen behandelde. Dit fenomeen staat bekend als ‘de wet van Rix’, hoewel er ook daarover geen eensgezindheid is.

²⁵ Zie ook Matzinger 2005:384 die bij deze isoglosse tot voorzichtigheid oproept.

geldt voor het praeverbium *ambi*, verwant aan het Grieks ἀμφί (uit **h₂nt-b^h-*), want zonder vocaalprothese zou dit eigenlijk **embi* moeten zijn, hoewel in dit geval aan analogie met *ambo* (verwant aan ἄμφοω) gedacht kan worden. Indien de vocaalkleur in de Latijnse voorbeelden door de reflex van een laryngaal te verklaren is, valt de isoglosse weg.

Dat Grieks, Armeens, Frygisch en Albanees nauwer verwant zijn, kan moeilijk ontkend worden. Persoonlijk acht ik een scenario waarschijnlijk waarbij het ‘Ostindogermanisch’ de moedertaalgroep verlaten zou hebben, op weg getrokken zou zijn en er dan een splitsing tussen de Balkantalen en het Indo-Iraans opgetreden zou zijn. De Balkantalen zouden dan onder elkaar een aantal gemeenschappelijke innovaties doorgevoerd hebben. De positie van het Tochaars blijft echter onduidelijk.

Hieronder beschrijf ik kort het contact dat het Grieks zou gehad hebben met twee talen en/of taalgroepen.

Graeco-Anatolisch

In een aantal publicaties wordt gesteld dat het Grieks van Klein-Azië (episch-Ionisch, maar ook bepaalde Lesbische dialecten) nauwer contact zou gehad hebben met de Anatolische talen (soms wordt ook het Armeens hier vermeld), en dat contact wordt met de term ‘Sprachbund’ omschreven.²⁶ Hiervoor worden een aantal morfologische en morfo-syntactische isoglossen aangehaald.²⁷ Ik kan ze uiteraard niet allemaal bespreken, maar er zijn wel een paar algemene methodologische bezwaren te formuleren.²⁸ Vooreerst is er het probleem dat de Anatolische talen en het Grieks ook genetisch verwant zijn en dat de overeenstemmingen dus ook uit de moedertaal kunnen stammen. Aangezien traditioneel aangenomen wordt dat het Anatolisch de eerste taalfamilie is die de Indogermaanse taalfamilie verlaten heeft, kan men argumenteren dat alles wat een of meer Anatolische talen met een andere taal delen, van Indogermaanse oorsprong is. Daarnaast stellen zich de problemen van ‘time depth’ en de geografie. Niet alle Anatolische talen zijn op hetzelfde ogenblik geattesteerd en dat geldt ook voor het Ionisch-epische Grieks. Het Hettitisch

²⁶ Het gebruik van de term ‘Sprachbund’ in deze context gaat op Puhvel 1991:20 terug; in deze context wordt vaak naar Watkins 2001 verwezen, maar op pagina 62 van dat artikel pleitte hij expliciet tegen het bestaan van de ‘Sprachbund’ (ik dank Isabelle de Meyer, Federico Giusfredi en Paola Cotticelli-Kurras om mij hierop attent te maken).

²⁷ Ik vermeld vooral Puhvel 1991, Romagno 2015 en Bianconi 2017 als voornaamste voorstanders van deze hypothese.

²⁸ Voor meer details verwijs ik naar Giusfredi & Cotticelli-Kurras 2018. Ik dank Valerio Pisaniello, Stella Merlin-Defanti, Federico Giusfredi en Paola Cotticelli-Kurras voor hun input hieromtrent. Zie ook Hajnal 2018.

dateert uit de 17de eeuw voor Christus, maar van de Griekse alfabetische dialecten zijn er pas bronnen uit de 8ste-7de eeuw. Bovendien moet men zich ook afvragen of die verschillende talen wel in contact geweest en zo ja, waar en wanneer dat contact kan plaatsgevonden hebben. Het is namelijk niet zo dat alle Anatolische talen overal in Klein-Azië gesproken werden, en er kan alleen maar taalcontact plaatsgevonden hebben als de talen ook effectief geografisch in de buurt waren. Ten slotte worden bij deze hypothese Ionisch en episch-Ionisch, en Anatolisch, de Anatolische talen en Hettitisch, en ‘Graeco-Anatolian’ en ‘Graeco-Hittite’ als quasi-synoniemen gebruikt, terwijl men heel precies moet aangeven met welke taal/talen het Ionische en/of epische Grieks contact zou gehad hebben en dan nagaan of dat contact wel plaatsgevonden kan hebben. Zo is direct contact tussen Hettitisch en Grieks uitgesloten²⁹, en logischerwijze kunnen de gelijkenissen tussen deze twee talen niet door contact verklaard worden. Ik bespreek hieronder kort de morfosyntactische isoglossen:

1. in absolute constructies wordt de genitief gebruikt als naamval (de “losse genitief”);
2. een praeverbium kan een werkwoordsvorm perfectieve betekenis geven;
3. het suffix -sk- geeft imperfectieve betekenis aan de werkwoordsvormen;
4. een modaal partikel (MP) kan gebruikt worden om een onderscheid te maken tussen een indicatiefvorm met realisbetekenis (zonder MP) en met irrealisbetekenis (met MP).

Bij deze isoglossen is het van belang aan te geven of men hier over het Anatolisch of het Hettitisch, en over het Ionisch of het Ionisch-epische Grieks spreekt.

Geen enkele van de vier aangehaalde morfosyntactische isoglossen kan als bewijs gebruikt worden. (1) Het gebruik van de genitief in de absolute constructies in de Anatolische talen is omstreden en er is geen eensgezindheid of er in het Hettitisch wel überhaupt een absolute genitief was.³⁰ In het Homerische Grieks kan de zogenaamde losse genitief ook als het resultaat van een herinterpretatie van een constructie met een genitief verklaard wor-

²⁹ Federico Giusfredi, e-mail van 28 maart 2020. Cotticelli-Kurras & Giusfredi 2018:181 and 188: “Hypotheses of direct Greek-Hittite contact must be stricken whenever they imply phenomena that go beyond the isolated lexical and phraseological events, because no geohistorical contiguity existed that can motivate league-like explanations and there is no geographical contiguity between Hittite and Mycenaean / Greek.”

³⁰ Ik dank Valerio Pisaniello voor zijn input hieromtrent.

den en moet dus niet als invloed uit het Anatolisch gezien worden.³¹ Boven- dien gaat het hier om het Hettitisch, waarvan reeds geargumenteed werd dat het nooit in direct contact met het Grieks gestaan heeft. (2) Het gebruik van ‘praeverbia’ om perfectiviteit uit te drukken komt ook in andere talen voor en is dus geen specifieke innovatie van het Grieks en de Anatolische talen (zo komt het ook voor in het Latijn).³² (3) Het gebruik van het suffix -σκ- om imperfectiviteit uit te drukken heeft ook geen bewijskracht, omdat het in het Grieks geen imperfectiviteit maar eerder iterativiteit uitdrukt en omdat het aspectonderscheid tussen de vormen in de aorist en het imperfectum ook bij deze -σκ-vormen bewaard is. Daarenboven zou het suffix dan uit het Hettitisch ontleend moeten zijn, maar het Grieks en het Hettitisch zijn in Anato- lië nooit met elkaar in contact gekomen.³³ Het is ook onzeker of het gebruik van het suffix Ionisch was, want we vinden het wel terug in Homeros en Herodotos, maar niet in de Ionische inscripties. Het is dus mogelijk dat het een element van de epische taal was, dat door Herodotos overgenomen is. Het feit dat we deze iterativa ook bij Pindaros en de lyriek, en zelfs in de Attische tragedie en komedie vinden, lijkt voor de tweede hypothese te spre- ken. (4) Het gebruik van het modale partikel om een onderscheid te maken tussen de indicatief van de realis en die van de irrealis kan ook niet als bewijs gebruikt worden, omdat de Griekse en Hettitische constructies ver- schillen. Vooreerst wordt in het Hettitisch altijd het MP gebruikt, terwijl dat in het Grieks in de voorwaardelijke bijzin niet het geval is. Ten tweede heeft het Hettitisch slechts twee modi,³⁴ terwijl het Grieks alle Indogermaanse modi bewaard heeft. Het belangrijkste argument tegen deze isoglosse is echter dat er hier een vergelijking gemaakt wordt tussen de Hettitische construc- ties van de 17de eeuw voor Christus en het Attisch van de 5de eeuw. Het gebruik van de indicatief in de irrealisconstructies is in het Grieks een inno- vatie, want bij Homeros worden zowel de optatief en de indicatief gebruikt, en van de optatief zijn zelfs in het Ionisch proza en in de Attische literatuur occasioneel nog voorbeelden te vinden (daarenboven gebruikt geen enkele andere oude Indogermaanse taal buiten het Anatolisch de indicatief). Het Grieks heeft dus in de irrealisconstructies de optatief door de indicatief ver- vangen.³⁵ Een laatste element dat tegen deze vergelijking pleit is het feit dat

³¹ Ik verwijs hierbij naar De Decker 2015a:154-155. Ook Brugmann 1900:522-524 suggereerde dit al.

³² Dit is ook de reden waarom Romagno 2015 dit niet als isoglosse vermeldt.

³³ Zie Giusfredi & Cotticelli-Kurras 2018:181, 188 voor een discussie over dit suffix. Ik dank Federico Giusfredi voor zijn input hieromtrent.

³⁴ Of de Anatolische talen ooit meer modi gehad hebben, is een open vraag.

³⁵ Voor meer details verwijs ik naar Hettrich 1998 en De Decker 2015a:221-240.

het MP in het oudste Grieks geen modale betekenis had, maar een deiktische: het werd vooral in dialogen gebruikt en bij specifieke en enkelvoudige handelingen, en niet bij herhaalde gebeurtenissen noch in de narratieve delen van het epos.³⁶ Het wijdverspreide gebruik ervan in bepaalde bijzinnen in de conjunctief is ook het resultaat van een grammaticalisering in het Grieks zelf (het is interessant op te merken dat het gebruik niet in alle dialecten hetzelfde is).

Heel wat fenomenen die als het resultaat van contact gezien worden komen voor in dialectgroepen die nooit met een bepaalde Anatolische taal contact gehad hebben of kunnen als secundaire evoluties in het Grieks zelf verklaard worden. Dit sluit de mogelijkheid van contact tussen Grieks en Anatolisch weliswaar niet uit, maar maakt het bestaan van een ‘Sprachbund’ wel veel minder aannemelijk.

Pre-Grieks of ‘Pre-Greek’

Wat ik hier op het einde nog wil behandelen, is de vraag welke talen het Grieks ontmoet heeft bij de aankomst in Griekenland en in welke mate zij het Grieks beïnvloed hebben. Meer dan de helft van de woorden in het Grieks heeft een niet-Indogermaanse oorsprong, het Grieks moet die woorden dus aan andere talen ontleend hebben. Vaak gaat het over woorden van fauna, flora, exotische dieren, gebruiksvoorwerpen, maatschappelijke termini en plaatsnamen. Naast deze woorden heeft het Grieks ook een behoorlijk aantal woorden van Semitische oorsprong.³⁷ Die woorden hebben vaak ook een woordstructuur die niet overeenkomt met hoe Indogermaanse woorden er *normaal* uitzien. Deze structuren laten dus toe *echte* Indogermaanse woorden van ontleningen te onderscheiden. De vraag is hoe men deze woorden het best kan omschrijven. Wanneer men de term ‘Pre-Grieks’ (‘Pre-Greek’)³⁸ gebruikt, veronderstelt dat dat de woorden reeds voor aankomst van het Grieks in omloop waren en tegen een dergelijk gebruik van de term kan weinig ingebracht worden. Wat wel problematisch is, is het gebruik door een aantal Leidense wetenschappers van deze term om aan te geven dat al deze woorden uit een en dezelfde taal stammen.³⁹ De term ‘Pre-Greek’ wordt dan

³⁶ Voor een overzicht van het onderzoek zie Colvin 2012, De Mol 2015 en De Decker 2015a:318-323, *ftc.*

³⁷ Er zijn een aantal werken hierover, maar ik vermeld er slechts twee, Lewy 1895 en Rosol 2012.

³⁸ Voor zeer sceptische analyses verwijs ik naar Verhasselt 2011, Meissner 2014 en De Decker 2015c, 2016.

³⁹ Ik vermeld hier Furnée 1972 en Beekes 2013.

gebruikt om aan te geven dat op het ogenblik van de aankomst van de Grieken in Griekenland het hele land een en dezelfde taal sprak, dat alle niet-Indogermaanse woorden van het Grieks uit die taal kwamen en dat men op basis van de vorm van de niet-Indogermaanse woorden het foneemsysteem van die taal zou kunnen reconstrueren. Dat is heel bedenkelijk. Vooreerst weten we bij een aantal woorden niet wanneer zij gebruikt werden: bij woorden die alleen in lexica vermeld worden, is het onmogelijk te weten hoe en wanneer die woorden gekend waren (een lexicograaf zoals bv. Hesykhios schreef in de 5de eeuw na Christus, het is dus mogelijk dat de woorden die hij vermeldt, uit een periode komen lang na de aankomst van de Grieken in Griekenland). Ten tweede lijkt het hoogst onwaarschijnlijk dat bij aankomst van de Grieken er slechts een taal gesproken werd in het hele gebied dat nu Griekenland is.⁴⁰ Ten derde kan men niet op basis van variaties in klinkers en medeklinkers in vreemde woorden gaan veronderstellen hoe die onbekende taal geklonken moet hebben. Ten vierde – en dit is naar mijn mening het belangrijkste argument tegen het Pre-Greek à la Leiden – laat deze theorie absoluut geen falsificatie meer toe: als indicaties voor Pre-Griekse oorsprong wees Beekes op het voorkomen van variatie tussen liquidae en dentalen, tussen *o* en *a*, tussen woorden met of zonder dentaal of velaar aan het begin van een woord.⁴¹ Dit is zo breed dat het onmogelijk is om nog te weerleggen en kan eigenlijk enkel als “Pre-Neogrammarian Buchstabenschieberei” omschreven worden.⁴²

Ik zou dus willen herhalen dat het niet ontkend kan worden dat een substantieel deel van de Griekse woordenschat van niet-Indogermaanse oorsprong is, maar dat al deze woorden uit een en dezelfde taal zouden stammen, en dat wij *a fortiori* op basis van die leenwoorden die onbekende taal zouden kunnen reconstrueren, lijkt mij heel onwaarschijnlijk, om niet te zeggen onmogelijk.

Het alfabet

De herkomst en ingebruikname van het alfabet

Alvorens tot de analyse van de verschillende Griekse dialecten over te gaan moeten we eerst kort de oorsprong en de verspreiding van het alfabet in Grie-

⁴⁰ Zie ook Verhasselt 2011:279 en Meissner 2014:6-7.

⁴¹ Beekes 2013:5 “it is very important to note that we cannot predict how a Pre-Greek form will surface in Greek.”

⁴² De Decker 2015c:8, 13.

kenland bespreken.⁴³ Het enige waarover eensgezindheid is dat de Grieken het alfabet van de Feniciërs overgenomen hebben, voor de rest blijven er een aantal vragen open zonder eenduidige antwoorden. De eerste is waar het alfabet werd overgenomen? Vaak wordt Cyprus gesuggereerd, omdat dat eiland de plaats zou zijn waar Grieken en Feniciërs het makkelijkst met elkaar in contact gekomen zouden zijn. Een groot probleem hierbij is echter dat Cyprus tot na de Klassieke periode een syllabisch schrift gebruikte en dus géén alfabet. De tweede vraag is wanneer de overname plaatsgevonden zou hebben. Hier wordt (een periode tussen) 1100 en 900 voor Christus voorgesteld. Vanaf de 8ste eeuw vinden we inscripties op steen en op gebruiksvoorwerpen met verzen en met formules in de trant van “X heeft mij gemaakt”. Hieruit wordt dan afgeleid dat de Grieken tijd nodig gehad zouden hebben om zich met dat nieuwe schrift vertrouwd te maken en dat daarom de overname niet pas in 900 plaatsgevonden kan hebben. Voorstanders van deze redenering argumenteren verder dat alle vroegere schriftelijke bronnen op vergankelijk materiaal geschreven werden en daarom verloren gegaan zijn.⁴⁴ Pas nadat de Grieken zich aan het nieuwe schrift aangepast hadden, zouden ze op steen zijn beginnen schrijven en ze zouden ook geleidelijk aan het alfabet “geoptimaliseerd” hebben (zie onder). Dit lijkt aannemelijk, maar het *argumentum e silentio* is moeilijk te bewijzen of te weerleggen, en bovendien is de vraag ook of de Grieken echt pas vanaf de achtste eeuw voorwerpen zouden zijn gaan offeren of wijden aan godheden met daarop de naam van de *dedicans*. Een derde vraag is of de Grieken het alfabet direct volledig overgenomen hebben en meteen zijn gaan gebruiken, of dat de overgang eerder geleidelijk was. Hierbij lijkt de tweede optie toch waarschijnlijker. De laatste vraag is waarom de Grieken dan toch het alfabet ingevoerd hebben.⁴⁵ Was het omwille van het prestige van het schrijven, om praktische redenen, om het creëren van een nationale identiteit of om de epen van Homeros op te schrijven (zoals de controversiële these van Powell 1991 luidt)? De laatste verklaring kan niet volledig uitgesloten worden en zou dan kunnen samenhangen met het creëren van een nationaal gevoel, maar hoewel ik persoonlijk wel denk dat Homeros de man was die de epen op schrift gesteld heeft (een mening die zeker niet door

⁴³ Ik baseer mij hier op Colvin 2014:79-84. Graag had ik hier ook de informatie van de voordracht van Dr. Willemijn Waal van september 2020 verwerkt, maar het Rijksmuseum der Oudheden in Leiden stelde de online versie van haar voordracht niet ter beschikking wegens juridische beperkingen. Zij argumenteert dat de overname van het alfabet rond 1100 moet gesitueerd worden en vermoedt dat de oudste Griekse alfabetische inscripties allemaal minstens 100 jaar ouder zouden kunnen zijn dan nu verondersteld wordt. Ruijgh 1995:26-47, 1998 plaatste de creatie rond 1000.

⁴⁴ Zo ook bv. Waal (zie vorige voetnoot).

⁴⁵ Zie de bespreking in Colvin 2014:79-84.

iedereen gedeeld wordt), lijkt mij de hypothese dat hij (of iemand die zijn werken wilde opschrijven) ook nog het schrift zou geïntroduceerd hebben, niet echt realistisch.

De kleuralfabetten van Kirchhoff

In tegenstelling tot wat men zou kunnen denken, hebben de Grieken niet direct een uniform alfabet gebruikt en was het Grieks zoals wij het nu schrijven, oorspronkelijk slechts een van de alfabetten en was het niet datgene dat in Attika eerst gebruikt werd. Voor de indeling en het gebruik van de verschillende alfabetten wordt traditioneel naar Kirchhoff 1867 verwezen. Hij deelde Griekenland in vier kleurzones in op basis van de alfabetten, vandaar de “kleuralfabetten”:

- ♦ Groen: geen tekens voor ph, kh, ps, ks.
- ♦ Rood: Φ = ph, X= ks, Ψ = kh, Ξ bestaat niet.
- ♦ Donkerblauw: Φ = ph, X= kh, Ψ = ps, Ξ = ks.
- ♦ Lichtblauw: Φ = ph, X= kh, geen Ψ (= $\Phi\Sigma$), geen Ξ (= $X\Sigma$).

De afbeelding is gemaakt door Future Perfect at Sunrise, en is online te vinden op <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11465096>.

Oorspronkelijk liep het alfabet maar tot de T en het is dus aannemelijk (maar niet zeker) dat het groene alfabet het oudste was. Strikt gezien zijn de tekens Ξ en Ψ niet nodig, omdat ze omschreven kunnen worden. Op sommige plaatsen (bv. Naxos) werd $H\Sigma$ voor Ξ gebruikt.

Het is ook belangrijk om weten dat de Grieken oorspronkelijk enkel korte klinkers en echte diftongen onderscheidden, en dat lange klinkers en onechte diftongen als een korte klinker geschreven werden. Concreet betekent dit voor het Attisch van voor 403 voor Christus (het lichtblauwe alfabet):

- ♦ $H = h$ (aspiratie);
- ♦ $E = E, EI$ (onechte diftong), H ;
- ♦ $O = O, OY$ (onechte diftong), Ω ;
- ♦ $EI = EI, HI$ (etymologisch echte tweeklanken);
- ♦ $OY = OY, \Omega Y$ (etymologisch echte tweeklanken).

In een aantal dialecten, zoals het Ionisch, was er geen aspiratie en was het teken H dus overbodig. In die dialecten was er een extra teken en dat teken werd dan gebruikt om de lange e weer te geven, zodat een onderscheid tussen lange en korte klinkers mogelijk was. Voor de lange o bestond dan nog geen teken, maar daarvoor werd dan een O met een streep eronder gebruikt, wat dan Ω werd. Dit alfabet was heel wat praktischer, omdat het een mooi onderscheid maakte tussen lange klinkers, korte klinkers en (echte) lange en korte tweeklanken. Wetgevers in regio's met een ander alfabet zagen de voordelen van het Ionische alfabet in en besloten uiteindelijk het ook over te nemen. Ook in Attika werd het steeds vaker gebruikt en in 403/2 voor Christus voerde de arkhon Eukleides het definitief in.

Wat kunnen we hieruit concluderen?

De verschillende soorten alfabetten lijken erop te wijzen dat de Grieken eerst een 'primitief' (in de etymologische betekenis van het woord) alfabet overnamen en dat dan later verfijnden. Dat de Grieken ook klinkers zijn gaan schrijven, dat ze daarna ook het onderscheid zijn gaan maken tussen lange en korte klinkers, dat ze extra medeklinkers voor ks en ps en voor de aspiratie gecreëerd hebben en dat er meerdere alfabetten in omloop waren, lijkt erop te wijzen dat zij de noodzaak voelden om de taal zo precies mogelijk weer te geven en pas *en cours de route* de beperkingen inzagen en verbeteringen doorvoerden. Dit duidt erop dat het praktische aspect van het alfabet de doorslag gegeven heeft en dat de invoering, overgang en verbetering gradueel

plaatsgevonden hebben en dat de verklaring van een big bang (of het opschrijven van Homeros nu de reden was of niet) minder waarschijnlijk is.

Een voorbeeld

ΕΔΟΧΣΕΝΤΕΙΒΟΛΕΙΚΑΙΤΟΙΔΕΜΟΙ

Dit is een voorbeeld van een inscriptie in het Attisch van voor 403.⁴⁶ Inscripties werden traditioneel in ‘scriptio continua’ (d.w.z. zonder woordscheiding) geschreven en met woordscheiding zou dit ΕΔΟΧΣΕΝ ΤΕΙ ΒΟΛΕΙ ΚΑΙ ΤΟΙ ΔΕΜΟΙ worden en in onze schrijfwijze met kleine letters, leestekens en accent Ἔδοξαν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ “De raad en de volksvergadering hebben beslist ...”. Hier valt op dat de H en nog niet gebruikt worden om respectievelijk de lange *e* en *o* aan te geven, dat er nog geen Ξ is (en dat deze letter door ΧΣ en niet ΚΣ omschreven wordt, ondanks het feit dat het werkwoord δοκέω een stam heeft op een K) en dat de onechte diftong OY in βουλή door O weergegeven wordt (wat aangeeft dat OY het resultaat is van een compensatorische rekking en geen echte diftong *ow* was en dat βουλή waarschijnlijk uit **g^wol-neh₂* ontstaan is).

De Griekse dialecten

Handboeken

Recent is het onderzoek naar de Griekse dialecten aan een sterke inhaalbeweging begonnen, worden steeds meer recente verzamelingen met inscripties uit de individuele dialecten gepubliceerd, verschijnen er ook nieuwe grammatica’s en worden gegevens uit de inscripties bij taalkundige publicaties vermeld en worden er niet meer enkel voorbeelden uit literaire bronnen gebruikt. Voor alomvattende analyses en grammatica’s van meer dan een dialect is de lezer echter nog altijd aangewezen op de grote werken van Ahrens (in het Latijn), Hoffmann (1891-1898) en Bechtel (1921-1924). Deze werken behandelen inscripties en literaire werken geschreven in die specifieke dialecten, waardoor er niet altijd een echt zuiver beeld van het dialect gegeven wordt, omdat bij de literaire bronnen invloed van andere auteurs (bv. Homeros, die een invloed had op bv. Sappho en haar Lesbisch dialect maar ook op Herodotos en zijn Ionisch proza) of overheersende dialecten (bv. het Attisch) nooit uitgesloten kan worden. Daarenboven dateren deze werken van

⁴⁶ Voor oudste inscripties zie <http://poinikastas.csad.ox.ac.uk>, een online versie van Jeffery 1961.

voor de ontdekking en/of ontcijfering van het Mykeens, dus die gegevens ontbreken logischerwijze. Zelfs voor de inscripties in het Attisch moet men voor een syntactische analyse teruggrijpen naar Meisterhans & Schwyzer (uit 1900). De recentste overzichtswerken zijn Schmitt (1977, dat ook het Mykeens bespreekt) en Sowa (2009).

Classificatie

Om een indeling te maken worden vaak een aantal taalkundige fenomenen opgesomd (soms tot wel 30), die dan in de verschillende dialecten besproken worden. Op basis daarvan probeert men dan dialecten samen te brengen in verschillende families (zo bv. in Schmitt 1977).⁴⁷ Hierbij moet opgemerkt worden dat het niet noodzakelijk enkel het aantal overeenstemmingen dat de afstamming bepaalt, maar ook het gewicht van de overeenstemming (dat geldt voor elke isoglosse). Daarbij stelt zich natuurlijk de vraag hoe men dat gewicht bepaalt. Ook komt het soms voor dat isoglosse A voor dialecten X en Y geldt, maar isoglosse B voor X en Z, en soms wordt binnen eenzelfde dialectgroep een bepaald fenomeen anders behandeld. Ten slotte neemt met de tijd de invloed van de literatuur en van het Attisch op de inscripties toe, waardoor er mengvormen of gemeenschapstalen (de zogenaamde ‘koinaí’) ontstaan. De bekendste is natuurlijk die in de vierde eeuw voor Christus, bekend onder de naam de ‘koiné’, maar er waren er al vroeger, zoals die van de Aitolische liga in de vierde eeuw. Bij de indeling wordt vandaag de dag met twee of vier groepen gewerkt.⁴⁸

Oost-Grieks (Ionisch-Attisch, Lesbisch-Aiolisch-Thessalisch-Boiotisch, Arkado-Cyprisch en Mykeens) versus West-Grieks (met de Dorische dialecten)⁴⁹, of Dorisch-Noord-West-Grieks, Ionisch-Attisch, Lesbisch, Arkado-Cyprisch.

Het Pamfylisch is een problematische dialectgroep en kan niet direct bij een specifieke dialectgroep geklasseerd worden⁵⁰, en het Mykeens lijkt verwant te zijn aan zowel het Lesbisch als het Ionisch-Attisch, maar zijn ouderdom, de zeer beperkte overlevering (alleen maar administratieve teksten) en het pro-

⁴⁷ De literatuur over dit topic is (zoals haast alles van de Griekse historische grammatica) heel uitgebreid. Ik verwijs naar Schmitt 1977 en Sowa 2009 en in mindere mate 2017.

⁴⁸ Voor de vierdeling zie Schmitt 1977:124 en Rix 1992:3-4; de tweedeling kan gevonden worden in Horrocks 2010:9 en Fortson 2004:224-225. Voor een kritische analyse zie Sowa 2017.

⁴⁹ Chantraine 1964:20-22 neemt dezelfde verdeling aan, maar heeft het over Noord en Zuid.

⁵⁰ Fortson 2004:224 omschrijft het als “a curious blend of Arcado-Cypriot, Aeolic, and Doric.”

blematische schriftsysteem maken een classificatie toch een beetje minder vanzelfsprekend (zie later). De meeste dialecten zijn alfabetisch, met uitzondering van het Mykeens en het Cyprisch, die elk hun eigen syllabisch schrift gebruiken.

Exempli gratia behandel ik hier 7 fenomenen die ik uit de verschillende handboeken verzameld heb:

Fenomeen	Dorisch-NW Grieks	Ionisch-Attisch	Aiolisch	Arkado-Cyprisch
vri of (v)σι als 3. p. mv. actief?	-vri.	-vσι > σι met compensatorische rekking.	Lesbisch: vσι > σι met ι-tweeklank; Thessalisch, Beotisch: vri.	-vσι.
w bewaard?	ja.	neen.	ja.	ja.
datief meervoud op -οις of op -οισι?	-οις.	-οις (jong Attisch, koiné) en -οισι.	Thessalisch, Beotisch: -οις, Lesbisch οισι.	-οις.
α of η als vrouwelijk enkelvoud eerste verbuiging?	-α.	-η, behalve -α (Attisch na ι, ε, ρ).	-α.	-α.
μεν of μες als 1. p. mv-vorm?	μες.	μεν.	Lesbisch μεν, Thessalisch, Beotisch μες.	μες.
aorist van werkwoorden op -ζω (uit *-d-ye/o)?	-ξ- (een paar dialecten -σσ-).	Ionisch meestal -σσ-, Attisch σ-.	Lesbisch, Beotisch -σσ-, Thessalisch ξ-.	-ξ-.
α, ε + μ, ν, ρ, λ + y/σ?	α, η (compensatorische rekking)	αι (bij y, metathese), η (bij σ); ει (compensatorische rekking)	αλλ, εpp (assimilatie)	η, α (compensatorische rekking)

Bij de Aiolische dialecten zien we dat binnen een en dezelfde dialectgroep soms verschillende reflexen kunnen optreden. Opmerkelijk is de verschillende behandeling van de uitgang -vri en de 1ste persoon meervoud.

Het Mykeens

In dit deel van het artikel bespreek ik kort de belangrijkste punten van het Mykeens.⁵¹ Het spreekt voor zich dat ik niet de hele geschiedenis en de volle-

⁵¹ De belangrijkste handboeken zijn Vilborg 1960, Ruijgh 1967, Lejeune 1972, Bartoněk 2003, Bernabé & Luján 2006 en daarnaast ook talrijke artikels van vooral Michel Lejeune en Cornelis Ruijgh. Het Mykeens is, net als de andere alfabetische dialecten, wat verwaarloosd in het recente etymologische woordenboek, Beekes & Van Beek 2010, maar er zijn wel meer problemen met dat woordenboek (zie vooral Meissner 2014).

dige grammatica kan bespreken. Ik zal kort de schrijfwijze en bepaalde opmerkelijke morfologische aspecten bespreken en zal dan wat dieper ingaan op de waarde van het Mykeens voor de Homerische en Griekse taalkunde en op de vragen die dit dialect oproept.

De schrijfwijze

Het Mykeens stelt ons voor (minstens) twee problemen. Het eerste is dat het Mykeens een *Kanzleisprache* is en dat we dus enkel administratieve documenten hebben, en het tweede dat het geschreven is in een schrift dat niet geschikt is voor het Grieks (het was bedoeld voor het Lineair A, een niet-Indo-germaanse taal die nog niet ontcijferd is). Als er dus in het Grieks medeklinkers voorkomen die in die andere taal niet bestaan en/of als het Grieks onderscheiden maakt die die andere taal niet kent, kunnen die in dat schrift niet weergegeven worden; anderzijds kan die taal ook klanken hebben die het Grieks niet heeft en die tekens zijn dan van minder nut voor het Grieks. Het is bovendien een syllabisch schrift: bij elke medeklinker moet ook een klinker geschreven worden. Het syllabarium maakt verder evenmin een onderscheid tussen:

- a) klinkers en tweeklanken, want het tweede element van een tweeklank wordt niet geschreven, behalve bij tweeklanken op *u*, er zijn wel twee tekens waarbij men *ai* vermoed heeft (*ra*₃ en *a*₃ die voor *rai* en *ai* zouden staan);
- b) lange en korte klinkers, en dus ook niet tussen lange en korte tweeklanken;
- c) *r* en *l*;
- d) stemhebbende en stemloze medeklinkers (met uitzondering van *t* en *d*; over *p* en *b* is er geen eensgezindheid);
- e) geaspireerde en niet-geaspireerde medeklinkers (misschien met uitzondering voor *ph* en *p*, en heel misschien *b* en *bh*, hoewel de tekens voor *p* en *ph* ook door elkaar gebruikt worden).

Uit het syllabarium kan ook het volgende afgeleid worden (Bernabé & Luján 2006:24, 27-31):

- a) aangezien het schrift medeklinkers heeft die voor *kw* gebruikt kunnen worden en het Grieks die ook gebruikt, kende het Mykeense Grieks nog labiovelaren;
- b) de *w* wordt eveneens geschreven, wat betekent dat het Mykeens die letter nog had;
- c) er zijn clusters uit medeklinkers en een *w*, zoals *tw*-, *dw*- en *nw*-;

- d) er is een teken $z(a, e, o, u)$, wat voor zowel *ts* en *dz* zou kunnen staan;
- e) er zijn tekens voor *je*, *ja* en *jo*;
- f) sommige medeklinkers hebben een gepalataliseerde variant, zoals ta_2 en ra_2 (en misschien ook *pte* wat uit *pj* zou kunnen komen),
- g) aangezien bij tweeklanken alleen de eerste klinker geschreven wordt en niet het tweede element van de diftong, betekent het voorkomen van twee klinkers na elkaar dat de tweede klinker met een medeklinker begon, en aangezien *j* als medeklinker bestaat, betekent dit dat ook de *h* nog als medeklinker bestond: als er dus *-e-o* of *-e-e* geschreven wordt, betekent dat er *-he* of *-ho* gesproken werd; soms is er een apart teken voor (zoals bv. a_2 wat voor *ha* of *ja* staat en waaruit we dus kunnen zien dat de *h* aan het begin en in het midden van een woord voor een klinker geschreven werd).

Dit alles heeft een bijzonder ongewenst effect voor diegenen die de teksten willen lezen en ze zelf niet opgesteld hebben: het teken *-o* kan voor *-os*, *-on*, *-ōi*, *-oi*, *-ōs*, *-ons*, *-ois* (en *-ōis* als die uitgang nog bestond) en *-ōn* staan, m.a.w. voor ongeveer elke naamval van het paradigma van de *-o*-stammen (met uitzondering van de genitief enkelvoud en instrumentalis meervoud, cf. infra). Hetzelfde geldt voor het teken *-a* en de verbuiging van de *-a*-stammen: ook daar is een vorm op *-a* zeer onduidelijk.

Het schrift is een syllabogram, wat ook voor het schrijven van meerdere medeklinkers in een cluster een probleem vormt. Eindmedeklinkers worden normaal gezien niet geschreven (het syllabisch schrift van Cyprus zal dat later wel doen), maar soms wordt een van de eindmedeklinkers (maar niet de *s*!) geschreven met een “dode vocaal”. Dit is vooral het geval voor woorden die op *-k(t)s* of *-ps* uitgaan: *to ra ka* kan voor $\theta\acute{o}\rho\alpha\kappa\alpha$ “borstwering, borstkas” (accusatief) maar ook voor $\theta\acute{o}\rho\alpha\zeta$ (nominatief) staan, in dat laatste geval is *ka* een lettergreep met een dode vocaal. Anderzijds gebeurt dat niet altijd, zo kan $(\varphi)\acute{\alpha}\nu\alpha\zeta$ zowel als *wa na* als als *wa na ka* voorkomen. Meerdere medeklinkers in een cluster binnen of aan het begin van een woord worden wel geschreven en daarbij wordt het sonoriteitsprincipe toegepast: wanneer de tweede medeklinker gelijk of hoger staat op de schaal van de sonoriteit, worden beide medeklinkers geschreven, waarbij de eerste van een fantoomvocaal voorzien wordt die dezelfde is als die van de lettergreep: $plosieven < s < m, n, l, r < y, w < klinkers$. Ik geef twee voorbeelden van die schrijfprijncipes.

pe mo (minder vaak *pe ma*) staat voor $\sigma\acute{\pi}\acute{\epsilon}\rho\mu\omicron$ “zaad” (waarschijnlijk *sperm*, zie verder): alleen de *p* is geschreven, want de *s* staat hoger op de sonoriteitsschaal dan de *p* en daarom wordt alleen de tweede medeklinker van

de cluster *sp* geschreven. Opmerkelijk is dat de sonantische *m* nog bewaard is. Waarschijnlijk gebruikte het Mykeens (zoals het Arkado-Cyprisch) de vocaal *o* om de vocaalwaarde aan te geven.

ta to mo staat voor $\sigma\alpha\theta\mu\acute{o}\varsigma/v/o\acute{i}/\acute{o}\nu\varsigma/\hat{\omega}/\hat{\omega}\nu$ “standplaats(en)”, maar zoals hierboven beschreven werd, is het onmogelijk om zonder context de naamval te bepalen. De *t* is minder sonorant dan de *s*, dus in de cluster *st* wordt alleen de *t* geschreven; in de cluster *thm* is de *m* sonoranter dan de *th*, dus worden ze beiden geschreven en als steunklinker wordt de klinker van de lettergreep gebruikt, dus *o*, vandaar de schrijfwijze *to mo*. Aangezien eindmedeklinkers en het tweede element van een tweeklank niet geschreven worden, is $\sigma\alpha\theta\mu\acute{o}\varsigma/v/o\acute{i}/\acute{o}\nu\varsigma/\acute{\omega}/\hat{\omega}/\hat{\omega}\nu$ mogelijk en is het onmogelijk om zonder context naamval en getal te bepalen.

Er zijn ook uitzonderingen die niet zo eenvoudig te verklaren zijn.

i je re ja staat voor $\acute{\iota}\epsilon\rho\epsilon\acute{\iota}\alpha$ in het Attisch (“priesteres”). Deze vorm is de vrouwelijke vorm van $\acute{\iota}\epsilon\rho\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$ en zou dus op *-ewja* moeten uitgaan, wat in het Mykeens *i je e re we ja* geschreven zou moeten worden. Dat de cluster *wj* door *j* geschreven zou zijn of dat *wj* tot *jj* verworpen zou zijn in het Mykeens kan niet uitgesloten worden, maar lijkt minder aannemelijk.

ko wa staat voor $\kappa\acute{o}\rho\varphi\alpha$ “jong meisje”. De *r* is echter minder sonorant dan de *w* en dus zou de schrijfwijze eigenlijk *ko ra wa* geweest moeten zijn.

Door de beperkingen van het syllabarium is het niet te bepalen is of eindmedeklinkers al weggevallen zijn, noch of de eind *-m* al tot *n* geworden is (zoals in het alfabetische Grieks).

De morfologie

Het eerste probleem dat we daarnet aanhaalden, was dat de overgeleverde documenten administratief van aard zijn, wat impliceert dat werkwoordsvormen en voornaamwoorden die naar de eerste of tweede persoon verwijzen zo goed als onbestaande zijn. Hoewel niet van elk woord de volledige verbuiging of vervoeging geattesteerd is en het dus niet mogelijk is alle paradigmata te reconstrueren, kunnen we toch de volgende elementen vermelden.⁵²

De drie numeri, enkelvoud, meervoud en dualis (we hebben hiervoor alleen maar ondubbelzinnige voorbeelden uit de nominale morfologie), zijn nog alle drie in gebruik. Bij de nominale morfologie vinden we in het Mykeens, naast de naamvallen die uit het alfabetische Grieks bekend zijn,

⁵² Dit is gebaseerd op Vilborg 1960, Ruijgh 1957, 1967, Lejeune 1972, Bartoněk 2003 en Bernabé & Luján 2006. Het is uiteraard een samenvatting en streeft geen exhaustiviteit na.

ook nog een instrumentalis meervoud op *pi* (-φι > PIE **b^hi*). Deze vorm komt ook nog in het epische Grieks voor maar is daar numerusindifferent en soms zelfs equivalent aan een genitief. Van de vocatief zijn er geen zekere voorbeelden (wat logisch is voor administratieve documenten).

Bij de *a*-stammen valt de genitief meervoud op *-a - o* op, wat voor *-āhōm* of *-āhōn* (uit **āsōm*, cf. supra) staat. De instrumentalis meervoud gaat uit op *-pi*. In de nominatief meervoud bij de woorden op *-ra* vinden we zowel *-ra* als *-ra₂* wat aangeeft dat de uitgang *-ai* toch al in gebruik was (cf. supra et infra). Bij de nominatief-accusatief dualisvormen, die niet veel voorkomen, vinden we drie mogelijke uitgangen:⁵³ *-o* wat de mannelijke uitgang *-ω* is (zoals vaak in het Attisch), *-a* (wat dan de vrouwelijke uitgang *-a* zou zijn, indien het niet de meervoudsvorm is) en zelfs *-a-e* wat dan analogie met de uitgang *-e* van de consonantstammen is. Bij de mannelijke substantieven van deze klasse, hebben we een genitief op *-a-o* (wat voor *-āho* staat zoals ook nog in het Homerische Grieks voorkomt). Verder stelt zich het probleem dat voor ongeveer elke uitgang (met uitzondering van de genitief meervoud op *a-o*, instrumentalis meervoud op *a-pi* en de datief meervoud op *a-i*, wat waarschijnlijk voor *-aihi* uit *-aisi* met verlies van de intervocalische *-s-* staat) de schrijfwijze *-a* is, wat niet toelaat te bepalen wat de oorspronkelijke vorm dan wel was, noch of bepaalde klankwetten al opgetreden waren of niet. Ook voor de datief meervoud wordt *-a* gebruikt, wat dan voor *-ais* (of *-āis*) staat. Ruijgh (1958:111-112) argumenteerde dat *-a-i* alleen maar voor *-ais* (of *-āis*) kon staan, omdat in alle andere gevallen (datief meervoud, indicatief aorist en indicatief futurum) de intervocalische *-s-* al hersteld was, maar dat klopt niet, want er zijn wel degelijk nog futurumvormen waarbij de intervocalische *-s-* niet hersteld is. Daarom lijkt mij de analyse van *-a-i* als *-aihi* de waarschijnlijkste.

Bij de *o*-stammen hebben we een genitief enkelvoud op *-jo* (-οιο in het epische Grieks), een datief meervoud op *-o* en *-o - i* (voor *-oihi*) en (soms) een instrumentalis meervoud op *-pi*. Verder is *-o* de schrijfwijze voor ongeveer alle naamvallen, wat dus veel problemen oplevert.

Bij de consonantstammen valt op dat het Mykeens in de datief enkelvoud zowel de uitgang *-e* gebruikt, wat voor *-ei* staat (de datief uitgang uit het PIE) maar ook de uitgang *-i*, wat op de locatief enkelvoud uit het PIE teruggaat en in het latere alfabetische Grieks de uitgang zal zijn. Bij de onzijdige substantieven en adjectieven met een stam op een *s* valt de nominatief/accusatief meervoud op *-a₂ (-ha)* op, wat aangeeft dat de *h* nog als volwaardige medeklinker gold. Bij de mannelijke en vrouwelijke woorden is de uitgang van de

⁵³ Zie de discussie in Bartoněk 2003:166.

nominatief meervoud en die van de dualis *-e* wat het niet altijd mogelijk maakt te bepalen of de dualis nog wel als echte numerus gold (de *-e* is ook de datiefuitgang, maar verwarring tussen datief enkelvoud en nominatief meervoud is zeldzaam in volledige zinnen). Voor de accusatief enkelvoud en meervoud wordt *-a* geschreven, wat ook een probleem kan vormen voor de interpretatie. De uitgang *-pi* is ook hier als instrumentalis meervoud geattesteerd en bij de datief meervoud gaat de uitgang uit op *-si*, ook bij de stammen op *-u* en bij *ti ri si(-)* (τρισί(ι-) “drie”.⁵⁴

Bij de comparatieven valt op dat de stam op *-jos-* de regel is en dat de analogische uitbreiding (of zo men wil, de vereenvoudiging op basis) van de *n* van de nominatiefvormen nog niet plaatsgevonden heeft. Daarenboven kunnen we ook niet zeker weten of die nominatief op *-n* al bestond, want de schrijfwijze op *-o* laat zowel de interpretatie *-ων* als *-ως* toe.

Voor zover de teksten het toelaten kan men zich een vrij volledig beeld van de verbale inflectie vormen (vormen in de eerste en tweede persoon en imperatieven zijn uiterst zeldzaam). Bij de werkwoorden hebben we geen zekere voorbeelden van de conjunctief of optatief, omdat er heel weinig ondergeschikte bijzinnen zijn en ook omdat de schrijfwijze de mogelijkheid niet zou geven om met zekerheid te bepalen of een vorm een indicatief of conjunctief is. Imperatieven zijn evenmin met zekerheid geattesteerd. Er zijn wel veel voorbeelden van actieve en medio-passieve infinitieven en participia. Wat zeker vermeld moet worden is het feit dat de uitgang *-ti* en *-nti* reeds assibillatie ondergaan hebben: beiden worden door *-si* weergegeven (bij de derde persoon meervoud kan dat voor *-nsi* staan, maar het is niet uitgesloten dat de *n* al weggevallen was). Een tweede, minstens even belangrijke vaststelling, is dat de primaire mediale uitgangen van de derde persoon enkelvoud en meervoud op *-(n)toi* uitgaan: *e u ke to* staat voor *εὔχεται* “H/zij bidt, vraagt met aandrang”. Dit bewijst dat de secundaire uitgangen in het Grieks de oudste zijn en dat de primaire bestaan uit de secundaire en het *hic et nunc*-partikel *-i* en dat de latere Griekse uitgangen op *-ai* een innovatie zijn. Bij de infinitief valt op dat de uitgang als *-e* verschijnt, wat voor *-hen* staat en uitsluit dat hij ooit *-wen* was (zoals voor de ontcijfering vermoed werd). Dat geeft dus aan dat de oorspronkelijke uitgang **-sen* moet geweest zijn. Wat betreft de tempora valt het op dat er enkel van de indicatief praesens, aorist, perfectum en futurum voorbeelden zijn; over de vormen die naar het imperfectum en het plusquamperfectum verwijzen, bestaat er geen eensgezindheid. In de aorist zijn de sigmatische, thematische, athematische of wortelaoristen, en de alpha-

⁵⁴ Volgens Bartoněk 2003:274 heeft het Mykeens weinig vormen van het type πόλις.

kappatische (type $\theta\eta\kappa\epsilon$, *te ke* in het Mykeens) vormen geattesteerd, maar noch van de gereduplicateerde (type $\eta\gamma\alpha\gamma\omicron\nu$) en alphathematische (type $\epsilon\acute{\iota}\pi\alpha$) noch van de passieve aorist op $-\theta\eta-$ of $-\eta-$ zijn er zekere voorbeelden te vinden. Het grootste probleem bij de finiete werkwoorden is echter het (haast volledig) ontbreken van het augment (cf. supra en infra). Bij de sigmatische vormen valt het op dat de sigma na liquidae en nasalen weggevallen is en dat de stammen op een liquida en laryngaal in het futurum hun intervocalische sigma verloren hebben, maar dat de vormen met een lange stamklinker de sigma intervocalisch al analogisch hersteld hebben. In het perfectum zijn er nauwelijks voorbeelden van finiete vormen, en van het actieve geaspireerde en van het kappatische perfectum zijn er geen vormen geattesteerd. De “Attische” reduplicatie is wel in het Mykeens aanwezig. Bij de participia perfecta ten slotte kan opgemerkt worden dat de stam op $-wos-$ de regel is (geschreven $-wo-$) en dat de vereenvoudiging op basis van de $-t-$ van veel andere adjectieven, participia en substantieven nog niet plaatsgevonden heeft (later Grieks $\epsilon\acute{\iota}\delta\acute{\omega}\varsigma$, $\epsilon\acute{\iota}\delta\acute{\omicron}\tau\omicron\varsigma$ “wetend”) en dat de oorspronkelijke ablaut bewaard is: de participia zijn op de nultrap van het werkwoord gebouwd, zoals *te tu ko wo* wat voor $\tau\epsilon\upsilon\chi\acute{\omega}\varsigma$ staat (bij Homeros komt het als $\tau\epsilon\tau\upsilon\chi\acute{\omega}\varsigma$ voor en heeft het net als in het Mykeens een passieve betekenis “vervaardigd”, ondanks zijn actieve vorm). Ook van het medio-passieve participium op $-\acute{\mu}\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ zijn er veel vormen geattesteerd.

Een laatste opmerking betreft de clitica: zowel proclitica als enclitica worden in de regel zonder woordscheiding aan het woord gevoegd waartoe zij behoren.

Welke Homerische en historisch-taalkundige problemen lost het Mykeens op?

Het Mykeens lost een aantal etymologische problemen op en werpt ook nieuw licht op bepaalde bijzonderheden van de Homerische (epische) taal (naast diegenen die hierboven reeds vermeld werden bij de morfologie).⁵⁵ Ik licht er een aantal uit, maar kan ze uiteraard niet allemaal bespreken.⁵⁶

⁵⁵ Het is vooral de verdienste van Ruijgh zie bv. 1957, 1995, 1997, 2011 en Wathélet zie bv. 1970, 1973, 1981. om op de waarde van het Mykeens voor de Homerische filologie te wijzen (maar uiteraard niet alleen van hen). Op de discussie over de (vermeende) fases van de epische taal kan ik hier niet ingaan.

⁵⁶ Bartoněk 2003:458-470 bespreekt de literatuur wel kort, maar behandelt slechts weinig concrete voorbeelden en Bernabé & Luján 2006:248-250 gaan niet op de relatie tussen het Mykeens en het episch Grieks in, omdat zij hun boek eerder als een inleiding op het Mykeens zien en niet als een werk over de Griekse taal en dialecten.

1. Het Mykeens bewaart de labiovelaren.
2. Er zijn zeer sterke aanwijzingen dat het Mykeens de syllabische resonanten en liquidae nog bewaard heeft (al is hierover zeker geen eensgezindheid). Dit blijkt uit de schrijfwijze voor het woord voor tafel: *to pe zo* uit **t̥ped-ya* (van **k^wetr-ped-?* “viervoet”): als de *r* hier al een steunklinker gekregen had en dus zoals in de latere Griekse dialecten al *-ro-* of *-ra-* geweest was, dan zou het woord *tropedza* geweest zijn en dat zou **to -ro-pe-za* geschreven zijn (de *r* is sonantischer dan de *t* en daarom zouden ze beiden geschreven moeten worden), maar het feit dat dit niet zo geschreven is, duidt erop dat de *r* hier nog niet als een medeklinker en klinker geïnterpreteerd werd, maar wel als het gewicht van de lettergreep. Dit is van groot belang voor de Homerische metriek, omdat er een aantal formules zijn waarin op basis van metrische onregelmatigheden vermoed werd dat de sonantische liquidae (vooral dan *r* en *?*) nog aanwezig waren.
3. Het voorzetsel *ἐνκα* (of in dit geval beter “nazetsel”, omdat het vaak na het woord geplaatst wordt dat het bepaalt) kan niet uit **enweken* ontstaan zijn, omdat het Mykeens (dat de *w* bewaard heeft), *e ne ka* schrijft. Het Homerische *ἐνκα* met *ε* moet dus een geval van metrische rekking zijn.
4. Voor de ontdekking van het Mykeens ging men ervan uit dat de oudste datief meervoud uitgang in het Grieks en dus ook in Homeros die op *-οισι* was en dat die op *-οις* de uitzondering was; wanneer de tweede voor een klinker stond, werd verondersteld dat het om *-οισ'* moest gaan (ondanks het feit dat in het Vedisch de uitgang *-ais* voorkomt en in het Latijn *-īs* wat op een PIE vorm **-ōis* wees). Daar beide vormen in het Mykeens voorkomen, kan er eigenlijk nauwelijks nog twijfel over bestaan dat ze even oud zijn en dat Homeros (en de barden voor hem) beiden kenden en gebruikten.
5. Het Mykeens heeft bij de consonantstammen een datief op *-e* die voor *-ei* staat. Dit verklaart ook een aantal datief enkelvoud uitgangen op *-ι*, die een lange scansie van deze *-ι* hebben. Deze *-ι* is de oorspronkelijke Indogermaanse locatief op *-i* en is etymologisch gezien kort, maar wanneer we de gevallen van een lange *ι* als een oorspronkelijke *-ei* (de datief in het PIE) interpreteren, valt de metrische onregelmatigheid weg. Dit geeft een etymologische verklaring voor het gebruik van de lange *-ι* in de formule *Διὶ φίλος / δῖφιλος* “geliefd door Zeus” en maakt de aanname van metrische rekking in een woord met vier korte lettergrepen niet meer nodig (ondanks het scepticisme van Wyatt,

- 1969, over de waarde van het Mykeense Grieks voor de Homerische scansie, zie ook later).
6. Het telwoord εἶς, μία, ἕν “een” heeft een stam op *-m* (zoals uit de vrouwelijke vorm en het Latijnse *semel* blijkt), maar in het alfabetische Grieks zijn de mannelijke en onzijdige vormen op een stam met *v* gevormd (bv. de genitief ἐνός). Dit is een latere analogische evolutie gebaseerd op de onzijdige en mannelijk nominatief enkelvoud; het Mykeens heeft nog de datiefvorm *e me* (ἐμεί) die de stam met *-m*-toont.
 7. Daar het Mykeens de *h* nog als volwaardige medeklinker kent, kunnen hierdoor een aantal metrische onregelmatigheden in de epiek die vaak als metrische rekking verklaard werden nu als archaïsme gecatalogeerd worden: εἰνάλιος “uit de zee komend, van de zee”, uit **en-halios* uit een nog ouder **en-sal-ios*. Ook voor de ontdekking was dit al gesuggereerd, maar was niet algemeen aanvaard; in zijn boek over metrische rekking beschouwde Wyatt deze vormen nog steeds als metrische rekking en sloot expliciet uit dat het hier om een archaïsme ging.⁵⁷ Het verklaart ook waarom er bij een aantal woorden die op een tweeklank of lange klinker eindigen en die voor een woord met een spiritus asper staan (en dus *h* hebben) geen verkorting optreedt, hoewel tweeklanken en lange klinkers vaak voor een andere klinker verkort worden. Een mooie illustratie vormt de Homerische formule Δὴ μῆτιν ἀτάλαντος/ον “met dezelfde capaciteiten als Zeus op het gebied van wijsheid”: het levert een voorbeeld van de datief op *-ei* zichtbaar in de lange *-i* in de datief Δί en de rekking door de volwaardige waarde van de *h* als medeklinker. Het adjectief ἀτάλαντος is een samenstelling van *sem* (zoals in εἶς hierboven) en τάλαντος: uit **sm-talanτος* ontstond *hatalantos* wat dan later zijn *h* in de schrijfwijze verloor, maar toen de formule gecreëerd werd, fungeerde het nog als medeklinker.
 8. Het Mykeens werpt ook een nieuw licht op de wet van Grassmann (cf. supra). Deze klankwet is moeilijk te dateren, maar uit woorden zoals *ko-to-no-o-ko* “die een stuk land heeft” (κτοίνο-ἡχος) wordt duidelijk dat de wortel *hekh* “hebben” uit **seǵ^h* beide aspiraten nog heeft en dat de dissimilatie nog niet opgetreden is. In het latere Grieks vinden we ἔχω met slechts een geaspireerde. Deze twee feiten (*h* als volwaardige

⁵⁷ Wyatt 1969:92 stelt enkel dat hij Ruijghs verklaring niet kan aanvaarden zonder te zeggen waarom.

consonant en geen wet van Grassmann) kunnen ook een verklaring bieden voor Homerische vormen en formules als ὑπείροχος en βέλος ἐχεπευκός met een rekking van ε tot ει en een lange o in βέλος. Beide metrische onregelmatigheden kunnen taalkundig verklaard worden wanneer we ervan uitgaan dat ook hier de wortel *hekh* nog beide aspiraten had en dat de wet van Grassmann dus pas na het ontstaan van de epische taal opgetreden is.⁵⁸

Het Mykeens roept deze vragen op

Het Mykeens mag dan wel het oudste geattesteerde dialect zijn, het is geen Proto-Grieks. We kunnen dus niet zomaar een specifieke Mykeense vorm als de oudste Griekse vorm beschouwen. Daar heel wat is ouder dan de andere alfabetische dialecten, wordt een precieze vergelijking tussen Mykeens en de andere dialecten moeilijk en we kunnen dus niet met zekerheid stellen dat het de vader van een van de latere Griekse dialectgroepen is. Het Mykeens heeft echter een aantal veranderingen doorgemaakt die bepaalde dialectgroepen niet kennen: het meest opvallende is de assiblatie van *-ti* voor een klinker (bv. in de uitgang van de actieve derde persoon enkelvoud *-si* uit *-ti* en derde persoon meervoud *-(n)si* uit *-nti*). De Dorische dialectgroep kent dit fenomeen niet.

Het Mykeens kent geen tmesis (de scheiding van praeverbium en werkwoordsvorm). Hieruit heeft men willen concluderen dat het Homerische Grieks (dat dit fenomeen wel kent) syntactisch veel ouder zou zijn dan het Mykeens, maar hierbij verliest men het oog dat het hier om twee verschillende genres gaat, namelijk eeuwenlange mondeling overgeleverde poëzie versus administratief proza. Daarom is het niet mogelijk op basis hiervan te concluderen dat het epische Grieks syntactisch archaischer zou zijn dan het Mykeens.

Het is zeer opmerkelijk dat er wel heel wat aoristvormen (van alle types) gevonden zijn, maar geen zekere voorbeelden van imperfectumvormen. Dat kan deels aan het schrift te wijten zijn, maar de meeste vormen die een imperfectum zouden kunnen zijn, komen voor naast onbetwistbare praesensvormen, wat de het waarschijnlijker maakt dat ook die betwistbare vormen praesens zijn. Voor de afwezigheid van het imperfectum kan echter ook een gewone syntactische verklaring gegeven worden, namelijk dat de klerken en ambtenaren gewoon feiten beschreven die dat specifieke jaar voorkwamen

⁵⁸ Ik verwijs hierbij naar De Decker 2015b, waar ik de verschillende dateringen bespreek.

(zoals “X heeft zoveel driepikkels gegeven”, “Y heeft zoveel runderen ontvangen”, etc.). In de meeste gevallen gaat het om vaststellingen van (vaak enkelvoudige acties) die al voltooid zijn. Die acties kunnen dus als ‘compleet’ en/of ‘perfectief’ beschouwd worden en dan verkiest het Grieks de aorist en niet het imperfectum.

Een laatste probleem, en een dat al veel inkt heeft doen vloeien, is het feit dat het augment haast nooit in het Mykeens gebruikt wordt. Zoals eerder reeds opgemerkt werd, werd voor de ontdekking van het Mykeens de afwezigheid van het augment uitgelegd als een metrische ingreep of als een overblijfsel uit de dichtertaal. Met de ontdekking van het Mykeens werden beide verklaringen minder waarschijnlijk: waarom zouden deze administratieve teksten een fenomeen uit de poëtische taal gebruikt hebben (zoals Hoenigswald 1964 argumenteerde)? Het maakt het ook minder aannemelijk dat het epische Grieks het augment ‘metri causa’ gebruikte en wegliet. Er is echter een verklaring voor het gebruik van de (niet) geaugmenteerde vormen in het Indo-Iraans, het epische en Mykeense Grieks. Aannemen dat het augment gebruikt werd om het verleden aan te duiden, is problematisch, want het is vaak afwezig bij de verledentijdsvormen uit het Mykeens en het epische Grieks. Ervan uitgaande dat er een verschil in betekenis is tussen vormen met en zonder augment, kan men het probleem wel oplossen. De Mykeense teksten hebben betrekking op het recente verleden, maar zijn geen gesproken taal en hebben enkel de taak zonder nadruk of persoonlijke commentaar te beschrijven welke handelingen gesteld zijn: de werkwoordsvormen zonder augment kunnen dus als injunctieven geanalyseerd worden en vermelden gewoon wat er gebeurd is (Schmitt 1967, Panagl 1999:491). Zo is de afwezigheid van het augment in het Mykeens geen poëtisch taaleigen noch een onoplosbaar raadsel (zoals Ittzes 2004 vreesde), maar functioneel en pragmatisch bepaald.

Conclusie

Ik hoop in dit iets langere artikel een overzicht gegeven te hebben van de geschiedenis van de Griekse taal, haar verwantschappen met andere talen, de oorsprong van haar alfabet, de voornaamste elementen van de taal en haar belang voor de vergelijkende taalkunde. Daarnaast ben ik ook wat dieper ingegaan op de alfabetische dialecten en het tekstuele bewijs ervan. Ten slotte heb ik iets langer stilgestaan bij het Mykeens (het oudste geattesteerde Grieks), heb het schrift, de taal en de waarde van dat dialect voor de taalkunde besproken, maar heb ook getoond dat er een paar vragen zijn die nog open

blijven en waarop het Mykeens geen antwoord kan bieden. Het spreekt voor zich dat dit artikel slechts een heel klein deel van de geschiedenis van de Griekse taal kon behandelen en dat vele vragen dus niet aan bod konden komen, maar ik hoop wel aangetoond te hebben dat het Grieks zeker geen *unieke* taal is in de zin dat het alleen zou staan, maar aan verschillende talen nauwer verwant is; wat het Grieks wel *uniek* maakt of toch zeker van heel groot belang maakt, is zijn grote ouderdom, zijn uitgebreide morfologie en zijn fonologie die nog zeer dicht bij het PIE staat.

Bibliografie

- Ahrens, R. 1839. *De dialectis aeolicis et pseudo-aeolicis*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Ahrens, R. 1843. *De dialecto dorica*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Bakker, E. 2001. “Similes, Augment and the Language of Immediacy”, in: Watson, J. (ed.). *Speaking Volumes. Orality & Literacy in the Greek & Roman World*. Leiden: Brill, 1-23.
- Bartoněk, A. 2003. *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg: Winter.
- Becanus, J. 1569. *Origines Antwerpianae sive Cimmeriorum Becceselana novem libris complexa*. Antwerpen: Plantijn.
- Bechtel, F. 1921-1924. *Die griechischen Dialekte. Erster Band. Der lesbische, thessalische, böotische, arkadische und kyprische Dialekt. Zweiter Band. Die westgriechischen Dialekte. Dritter Band. Der ionische Dialekt*. Berlin: De Gruyter.
- Beekes, R. 1969. *The Development of the Proto Indo European Laryngeals in Greek*. The Hague: Mouton.
- Beekes, R. 2013. *Pre-Greek*. Edited by Stefan Norbruis. Leiden: Brill.
- Beekes, R. & Van Beek, L. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden: Brill.
- Bernabé, A. & Luján, E. 2006. *Introducción al griego micénico: gramática, selección de textos, glosario*. Zaragoza: Pressas Universitarias de Zaragoza.
- Bianconi, M. 2015. “Contatti Greco-Anatolici e Sprachbund Egeo-Micrasiatico. Stato della ricerca e nuove prospettive”, in: *AGI* 100: 129-178.
- Birwé, R. 1956. *Griechisch-Arische Sprachbeziehungen im Verbalsystem*. Walldorf: Verlag für Orientalkunde.
- Bonfante, G. 1976. *I dialetti indeuropei*. Brescia: Paideia.
- Bopp, F. 1816. *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt: Andreas.
- Bopp, F. 1833. *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen*. Berlin: Dümmler.

- Brugmann, K. 1900. *Griechische Grammatik*. München: Beck.
- Campbell, L. 2007. “Why Sir William Jones got it all wrong, or Jones’ role in how to establish language families”, in: Lakarra, J. & J. Hualde (eds), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R.L. Trask*. San Sebastian: Diputación Foral de Guipuzkoa, 245-64.
- Chantraine, P. 1948. *Grammaire homérique*. Paris: Klincksieck
- Chantraine, P. 1953. *Grammaire homérique. Tome II: Syntaxe*. Paris: Klincksieck.
- Chantraine, P. 1964. *Morphologie historique du grec*. Paris: Klincksieck. (deuxième édition revue et augmentée)
- Clackson, J. 1994. *The Linguistic Relationship between Armenian and Greek*. Oxford: Blackwell.
- Collinge, N. 1985. *The Laws of Indo-European*. The Hague: Mouton.
- Colvin, S. 2012. “The Modal Particle in Greek”, in: *CCJ* 62: 65-84.
- Colvin, S. 2014. *A Brief History of Ancient Greek*. Chichester: Wiley Blackwell.
- Couvreur, W. 1937. *De hettitische h: een bijdrage tot de studie van het Indo-Europeesche vocalisme*. Leuven: Muséon.
- De Decker, F. 2015a. *A Morphosyntactic Analysis of Speech Introductions and Conclusions in Homer*. PhD Thesis Ludwig Maximilians Universität München. Online publication: <https://edoc.ub.uni-muenchen.de/17995/>
- De Decker, F. 2015b. “Another look at the chronology of Grassmann’s Law”, in: *JIES* 43: 140-177.
- De Decker, F. 2015c. “Pre-Greek. A critical assessment”, in: *IJDL* 12: 1-22.
- De Decker, F. 2016. “An Etymological Case Study on the Pre-Greek Vocabulary in Robert Beekes’s Etymological Dictionary of Greek: N”, in: *SLing* 133: 75-96.
- De Decker, F. 2018. “The use and absence of the augment in the forms ἔδωκ(ε)(ν) and δῶκ(ε)(ν) in the *Odyssey*”, in: *Listy Filologické* 141: 7-44.
- De Decker, F. 2019. “Studies in Greek epic diction, metre and language: the augment use in The Homeric Hymn to Aphrodite (HH 5)”, in: *IJDL* 16: 1-86.
- De Decker, F. ftc. “A look at some (alleged) morpho-syntactic isoglosses between Greek and Anatolian: the modal particle in epic Greek”, in: Giusfredi, F. & Z. Simon (eds.), *Loanwords and language contact in Ancient Anatolia*. Barcino Monographica Anatolica. Barcelona.
- Dehò, D. 1957. “Isoglosse lessicali greco-sanscrite di origine indeuropea”, in: *Rendiconti dell’Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche* 91: 343-380.
- De Mol, G. 2015. *Het modale partikel ἄν / κε(ν) / κα*. Een bijdrage aan de Griekse Grammatica DyLEGRam. MA Thesis Katholieke Universiteit Leuven.
- De Saussure, F. 1879. *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipzig: Teubner.
- Delbrück, B. 1879. *Syntaktische Forschungen IV. Die Grundlagen der griechischen Syntax*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

- Euler, W. 1979. *Indoiranisch-Griechische Gemeinsamkeiten der Nominalbildung und deren Indogermanische Grundlagen*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.
- Fick, A. 1873. *Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. Volume II. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Fick, A. 1878. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. Zweiter Band. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Fortson, B. 2004. *Indo European language and culture: an introduction*. Oxford: Blackwell.
- Frisk, H. 1970. *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*. Teil 2. Heidelberg: Winter.
- Furnée, E. 1972. *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*. Amsterdam: John Benjamins.
- García-Ramón, J. 2017. “The Morphology of Greek”, in: Fritz, M. & B. Joseph & J. Klein (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics I*. Berlin: De Gruyter, 654-682.
- Giusfredi, F. & Cotticelli-Kurras, P. 2018. “Ancient Anatolian Languages and Cultures in Contact: Some Methodological Observations”, in: *Journal of Language Relationship* 16:172-193.
- Grassmann, H. 1863. “Über die aspiraten und ihr gleichzeitiges vorhandensein im an- und auslaute der wurzeln”, in: *KZ* 12: 81-138.
- Hajnal, I. 2003. “Methodische Vorbemerkungen zu einer Paläolinguistik des Balkanraums”, in: Bammesberger, A. & T. Vennemann (eds), *Languages in prehistoric Europe*. Heidelberg: Winter, 117-143.
- Hajnal, I. 2018. “Graeco-Anatolian Contacts in the Mycenaean Period”, in: Fritz, M. & B. Joseph & J. Klein (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Berlin: De Gruyter, 2037-2055.
- Hettrich, H. 1998. “Die Entstehung des homerischen Irrealis der Vergangenheit”, in: Jasanoff, J. & C. Melchert & O. Lisi (eds), *Mír Curad. Studies in Honor of Calvert Watkins*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 261-270.
- Hoenigswald, H. 1964. “Mycenaean Augments and the Language of Poetry”, in: Bennett, E. (ed.), *Mycenaean Studies*. Madison: University of Wisconsin Press, 179-182.
- Hoffmann, K. 1967. *Der Injunktiv im Veda*. Heidelberg: Winter.
- Hoffmann, K. 1970. “Das Kategoriensystem des indogermanischen Verbums”, in: *MSS* 28: 19-41.
- Hoffmann, O. 1891-1898. *Die griechischen Dialekte in ihrem historischen Zusammenhange*. 1 Band: *Der süd-achäische Dialekt*. 2 Band: *Der nord-achäische Dialekt*. 3 Band: *Der ionische Dialekt*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Horrocks, G. 2010. *Greek: A History of the Language and its Speakers*. London: Longman.
- Hübschmann, H. 1877. “Ueber die stellung der armenischen sprache im kreise der indogermanischen sprachen”, in: *KZ* 23: 5-49.

- Ittzes, M. 2004. "The Augment in Mycenaean Greek", in: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 44: 143-150.
- Kern, H. 1858. "Ueber die Italer", in: *KZ* 5: 272-275.
- Jeffery, L. H. 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece: a Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Kirchhoff, A. 1867. *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets*. Berlin: Dümmler.
- Klingenschmitt, G. 1994. "Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen", in: Rasmussen, J. (ed.) *In honorem Holger Pedersen: Kolloquium der indogermanischen Sprachen*, Wiesbaden: Reichert, 235-251.
- Kretschmer, P. 1896. *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kretschmer, P. 1909. "Zur Geschichte der griechischen Dialekte", in: *Glotta* 1: 9-59.
- Kuryłowicz, J. 1927. "Les effets du ? en indo-iranien", in: *Prace Filologiczne* 11: 201-243.
- Kuryłowicz, J. 1927/8. "¿ indo-européen et h hittite", in: *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*. Cracow: 95-104.
- Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris.
- Lejeune, M. 1979. "Regards sur les sonores i.-e. en vieux phrygien", in: *Florilegium anatolicum. Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*. Paris: De Boccard, 219-224.
- Lewy, H. 1895. *Die semitischen Lehnwörter im Griechischen*. Berlin.
- LIV²= Rix, H. e. a. 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Reichelt.
- Lubotsky, A. 2004. "The Phrygian Zeus and the problem of the *Lautverschiebung*", in: *KZ* 118: 229-237.
- Mallory, J. & Adams, D. 2006. *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford: Oxford University Press.
- Martirosyan, H. 2013. "The place of Armenian in the Indo-European language family: the relationship with Greek and Indo-Iranian", in: *Journal of Language Relationship* 10: 85-137.
- Matzinger, J. 2005. "Phrygisch und Armenisch", in: Meiser, G. & Hackstein, O. (eds.), *Sprachkontakt und Sprachwandel*. Wiesbaden: Reichelt, 375-394.
- Matzinger, J. 2006. "Interpretation sprachlicher Daten aus Rest- und Trümmersprachen. Das Fallbeispiel der Streitfrage um eine phrygische Lautverschiebung", in: *KZ* 119: 190-210.
- Matzinger, J. 2012. "Zwischensprachen – Areallinguistische Bemerkungen aus dem Bereich des Balkanindogermanischen", in: Stifter, D. & V. Sadovsky, *Iranistische und indogermanistische Beiträge in memoriam Jochen Schindler (1944-1994)*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 137-159.
- Mayrhofer, M. 1986. *Indogermanische Grammatik*. Teil I. Lautlehre. Heidelberg: Winter.
- Meissner, T. 2014. "Forschungsbericht: Review Beekes & Van Beek 2010", in: *Kratylos* 58: 1-31.

- Meisterhans, K. & Schwyzer, E. 1900. *Grammatik der attischen Inschriften*. Berlin: Weidmann'sche Buchhandlung.
- Mumm, P. 2004. "Zur Funktion des homerischen Augments", in: Krisch, T. (ed), *Analecta homini universali dicata*. Festschrift für Oswald Panagl. Stuttgart: Heinz, 148-158.
- NIL = Irslinger, B. & Schneider, C. & Wodtko, D. 2008. *Nomina im indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Winter.
- Obrador-Cursach, T. ftc. "On the place of Phrygian among the Indo-European languages", in: *Journal of Language Relationship* 16.
- Panagl, O. 1999. "Beobachtungen zur mykenischen Syntax", in: Deger-Jalkotzy, S. e.a. (eds.), *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. internationalen mykenologischen Colloquiums in Salzburg*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 487-494.
- Peters, M. 1980. *Untersuchungen zur Vertretung der indogermanischen Laryngale im Griechischen*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Porzig, W. 1950. *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. Heidelberg: Winter.
- Powell, B. 1991. *Homer and the Origins of the Greek Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Puhvel, J. 1991. *Hittite and Homer*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.
- Rix, H. 1970. "Anlautender Laryngal vor Liquida oder Nasalis sonans im Griechischen", in: *MSS* 27: 79-110
- Rix, H. 1992. *Historische Grammatik der griechischen Sprache*. 2. verbesserte Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Romagno, D. 2015. "The Greek-Anatolian area in the 2nd millennium B.C.: between language contact, Indo-European inheritance and typologically natural tendencies", in: *SSL* 53: 429-446.
- Rosól, R. 2012. *Frühe semitische Lehnwörter im Griechischen*. Frankfurt: Lang.
- Ruijgh, C. 1957. *L'élément achéen dans la langue épique*. Assen: Van Gorcum.
- Ruijgh, C. 1958. "Les datifs pluriels dans les dialectes grecs et la position du mycénien", in: *Mnemosyne* IV 11: 97-116.
- Ruijgh, C. 1967. *Études du grec mycénien*. Amsterdam: Hakkert.
- Ruijgh, C. 1971. "Review of W. Wyatt, *Metrical Lengthening in Homer*", in: *Lingua* 27: 263-276.
- Ruijgh, C. 1995. "D'Homère aux origines proto-mycéniennes de la tradition épique. Analyse dialectologique du langage homérique, avec un excursus sur la création de l'alphabet grec", in: Crielaard, J. (Ed.), *Homeric Questions. Essays in Philology, Ancient History and Archaeology*. Amsterdam: Gieben, 1-96.
- Ruijgh, C. 1997. "Les origines proto-mycéniennes de la tradition épique", in: Létoublon, F., *Hommage à Milman Parry: Le Style Formulaire de l'Épopée Homérique et la*

- Théorie de l'Oralité Poétique*, édité par Françoise Létoublon. Amsterdam: Gieben, 33-46.
- Ruijgh, C. 1998. “La date de la création de l’alphabet grec et celle de l’épopée homérique. (review van Powell 1991)”, in: *Bibliotheca Orientalis* 54: 533-603.
- Ruijgh, C. 2011. “Mycenaean and Homeric Greek”, in: Duhoux, Y. & A. Morpurgo-Davies (eds.), *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek, Texts and their World*. Louvain-la-Neuve: Peeters, 251-298.
- Schmitt, R. 1967. “Zwei Bemerkungen zum Augment”, in: *KZ* 81: 63-67.
- Schmitt, R. 1977. *Einführung in die griechischen Dialekte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schleicher, A. 1866. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Böhlau.
- Solmsen, F. 1897. “Thrakisch-Phrygisch”, in: *KZ* 34: 68-80.
- Sowa, W. 2006. “Anmerkungen zum Balkanindogermanischen”, in: Schweiger, G. (ed.) *Indogermanica. Festschrift Gert Klingenschmitt. Indische, iranische und indogermanische Studien dem verehrten Jubilar dargebracht zu seinem 65. Geburtstag*. Tübingen: Schweiger, 611-628.
- Sowa, W. 2009. *The Greek Dialects*. PhD Thesis Cracow.
- Sowa, W. 2017. “The Dialectology of Greek”, in: Fritz, M. & B. Joseph & J. Klein (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Berlin: De Gruyter, 710-716.
- Swiggers, P. 2017a. “Intuition, exploration, and assertion of the Indo-European language relationship”, in: Fritz, M. & B. Joseph & J. Klein (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Berlin: De Gruyter, 138-171.
- Swiggers, P. 2017b. “Indo-European linguistics in the 19th and 20th centuries: beginnings, establishment, remodeling, refinement, and extension(s)”, in: Fritz, M. & B. Joseph & J. Klein (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Berlin: De Gruyter, 171-210.
- Thibau, R. 1964. *Les rapports entre le latin et le grec: essai de réhabilitation de l'hypothèse italo-grecque*. Leiden: Brill.
- Verhasselt, G. 2011. “The Pre-Greek Linguistic Substratum. A Critical Assessment of Recent theories”, in: *LEC* 79: 257-283.
- Vilborg, E. 1960. *A Tentative Grammar of Mycenaean Greek*. Göteborg: Elander.
- Wackernagel, J. 1942. “Indogermanische Dichtersprache”, in: *Philologus* 95: 1-19.
- Wathelet, P. 1970. *Les traits éoliens dans la langue de l'épopée grecque*. Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Wathelet, P. 1973. “Études de linguistique homérique”, in: *AC* 42: 379-405.
- Wathelet, P. 1981. “La langue homérique et le rayonnement de l’Eubée”, in: *AC* 50: 819-833.
- Watkins, C. 2001. “An Indo-European Linguistic Area and its Characteristics: Ancient Anatolia. Areal Diffusion as a Challenge to the Comparative Method”, in: Aikhenvald,

A. & Dixon, R. (eds.), *Areal Diffusion and Genetic Inheritance. Problems in Comparative Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 44-63.

Wyatt, W. 1969. *Metrical Lengthening in Homer*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.